

ఓం తత్సద్విమలాయే
 శ్రీ కృష్ణ పణ్డిత వరదత్తమ్
 తైత్తిరీయ సామ్య భాష్యమ్.
 Taittiriya samhāṣyaṃ

చెన్నై రి:
 “ వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ ”

ఇశ్యేతైః,
 మద్రాస్ ప్రకటితమ్.

1916.

All Rights Reserved.

PRINTED AT

THE AUDI-SARASWATY NILAYA PRESS,

69, Maha Perumall Street, MADRAS.

ఓమ్

నమో గాయత్ర్యే.

తైత్తిరీయ సన్ధ్యా భాష్యమ్.

ప్రథమగుచ్ఛః.

— ఉపాధ్యాయః. —

శ్లో. యస్మి స్తర్పణబింబజ్వుంభితపురీసందర్శతుల్యం జగ
ద్భృతం యత్పూసంవిదో యత ఇదం రూప్యాదివ స్త్రీయతే,
యస్యాజ్ఞానవిజ్వుంభితా పరభిదా వారీందుభేదాదివ
త్తం భూమానముప్తాస్థహేహృదిసదావామార్ధజానింశివమ్.

శ్లో. పూర్ణానందస్వరూపాయ దక్షిణామూర్తయే నమః,
ప్రాజ్ఞాన్ప్రాజ్ఞాన్కరోమితి దీక్షితాయ స్వచింతయా.
ముకుందాశ్రమయోగీంద్రపాదపంకజమాశ్రయే,
యత్సందర్శనమాత్రేణ ప్రాయత్నం జాయతే నృణామ్.
శ్రీమత్కటాక్ష తుణవీక్షితానాం
వాణీ సువాణీ రసనాఞ్చలేఽచలా,
ప్రవర్తతేతాన్ప్రణమామినిత్యం
శ్రీకృష్ణవిద్యనృణిదేశికేన్ద్రాః.
అరుంధ తీవ్రవ్రతభాగ్యశాలినీ
లక్ష్మీరథూ నే జననీ జగన్నుతా,

శ్రీరామభట్టస్తు పితామితాగమ
 స్తా వదన్య వందే సకలార్థసిద్ధయే.
 శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్యః శ్రీకృష్ణపండితః,
 ప్రకాశయామ్యహం స్వప్తం సంధ్యావందనపద్ధతిమ్.
 భాష్యాణి వేదస్య విలోక్య నిర్మితా
 విద్యత్ప్రియా నిర్ణయకల్పవల్లవసా,
 గంభీరసంకోభివదానుగుంభితా
 లభాగమశ్రేణిశుశుత్సయా మయా.

== సన్ధ్యావందనస్య నిత్యకర్మప్రతిపాదనమ్. ==

ఇహ ఖలు సకలసత్కర్మప్రదిగణనాయా మాదితః పరిగణనా
 ర్హస్య సంధ్యావందనకలాపస్య స్వయాపవిశేషజ్ఞానా యథా
 కథం చిద్విగుణాపి శ్లో 'శ్రేయా' స్వధర్మో విగుణః పరధర్మా
 త్వస్యస్మితా' దితి భగవదుపదేశా త్వధర్మత్వేన శ్రేయసీతి
 హృది నిధాయ నిరంతరశుశ్రూషాపరితోషితసదాచార్యముఖ
 కమలోదీరితసిద్ధాంతసారనాగరాన్నిర్గళిత మతిరహస్యామృత
 మాకలయ్య యథాయోగం ప్రకాశ్యతే, తత్రతావత్సన్ధ్యావం
 దనం నిత్యం; 'అహరహస్సన్ధ్యాముపాసీ' తేలిశ్రుతానహరహరితి
 వీప్సవగమాత్. 'అహరహః ప్రవృజ్యతే అర్ధమాసేర్ధమాసే
 ప్రవృజ్యతే, వసంతే వసంతే జ్యోతిషా యజేతేత్యాదౌ తథా
 దర్శనాత్. నన్విద మయుక్తం తత్ర నిత్యకర్మం; యథాకాల
 మకరణే ప్రియశ్చిత్తాశ్రవణాత్, అతృతీయాత్పురుష తోమ
 పానాభావే దౌర్భాగ్యప్రాణ్యశ్రవణాచ్చ, 'అనాహితాగ్నితా
 స్తేయ' మిత్యపవాతకే ష్వనాహితాగ్నితాయాః పాతాచ్చ.

నైవం ప్రకృతే తాదృశవచనాని సంతి యేన సంధ్యావందనం
 నిత్యం భవే దితి చే దుచ్యతే—ప్రకృతే తథావిధాని వచనాని
 నసంతీతి వదతా వక్తవ్యం, కిం సన్ధ్యావందనకర్త ప్రధానభూత
 గాయత్ర్యుపదేశస్య యథాకాల మకరణే ప్రాయశ్చిత్తభావ
 శ్చోచ్యతే? ఆహోస్వి ద్యథాకాలం సన్ధ్యాకర్మానుష్ఠానస్యాక
 రణే ప్రాయశ్చిత్తభావః. నాద్యః; సావిత్ర్యా అపి యథా
 కాల మనుపదేశే గురుతరప్రత్యుపాయశ్రవణాత్. యథాహ
 భగవా నాప స్తంబమునిః—సూ. 'అతిక్రాంతేసావిత్త్ర్యాః కాల
 ఋతుం త్రైవిద్యకం బ్రహ్మచర్యం చరే దధోపనయనం తత
 స్సంవత్సర ముపకోపస్పర్శన' మితి. ఉక్తం చాశ్వలాయనముని
 చరణైః—సూ. 'అతఃస్థం పతితసావిత్రీకా భవంతి, నై నా
 నుపనయే న్నాధ్యాపయే న్నైభి ర్వివాహయే న్నయాజయే
 యు' రితి; నద్వితీయః; సంధ్యాయా అకరణే బహుప్రత్యుపాయ
 శ్రవణాత్. తథాహి గోబిలః—శ్లో. 'సంధ్యా యేన నవిజ్ఞాతా
 సన్ధ్యా యేనానుపాసితా, జీవమానో భవే చూఢ్రో మృత
 శ్శ్వానోఽభిజాయతే' ఇతి. విష్ణుపురాణేఽపి—శ్లో. 'ఉప
 తిష్ఠంతి యే సన్ధ్యాం యే న పూర్వాం న పశ్చిమాం, ప్రజంతి
 తే దురాత్మాన స్తామిద్రంసరకం నృప'. కూర్మపురాణేఽపి—
 శ్లో. 'యోఽన్యత్ర కురుతే యత్నం ధర్మకార్యే ద్విజోత్తమః,
 విహాయ సన్ధ్యాప్రణతిం స యాతి సరకాయుతం'. దక్షః—శ్లో.
 'సంధ్యాహీనోఽశుచి ర్నిత్య మనర్హస్సర్వకర్తను, యదన్యత్కు
 రుతే కర్త న తస్య ఫలభా గ్భవేత్'. స్మృత్యంతరేఽపి—శ్లో.
 'య స్సన్ధ్యాం కాలతః ప్రాప్తా మాలస్యాదతివర్తతే, సూర్యహ
 త్యామవాప్నోతి ఉలూకత్వ మియాత్తథా.' కించ. —శ్లో. 'సా

యం ప్రాతస్తథా సన్ధ్యాం యే విప్రా న హ్యుపాసతే, తానేవ
 భార్గిరోరాజా శూద్రకర్తను యోజయేత్. శానకః—శ్లో.
 'సన్ధ్యాతీక్రమణం యస్య న ప్రరాత్ర మవిచ్యుతం, ఉన్మత్తదోష
 యుక్తో వా పునస్సంస్కారమర్హతి'. అవిచ్యుత, మవిచ్ఛిన్న
 మిత్యర్థః. తస్మా త్సన్ధ్యావందనాతిక్రమణే ప్రత్యవాయ బాహుళ్య
 శ్చేపగా నిత్యమితిసిద్ధమ్.

— అర్ఘ్యక్షాన స్యావశ్యకతా. —

త చ్చానుష్ఠాన మథానబోధపూర్వక మాచరణీయం.
 తథా సతి మహాత్మ్యం భవతి నేతరథా. అతవచ ఛాందోగ్య
 శ్రూయతే—శ్రు. 'యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపని
 వదా తదేవ వీర్యవ త్తరం భవతి' ఇతి. విద్యా సమ్యగర్థజ్ఞానం,
 శ్రద్ధా అస్తిక్యబుద్ధిః, అర్థజ్ఞానేన సమగ్రఫలం భవతీత్యాశ
 యేన వీర్యవ త్తరమిత్యుక్తం; తదేవేతి విశేష్యసంగ తై వ్యవకార
 సామర్థ్యా దవిద్యత్కృత మనుష్ఠాన మతథాభూత మితిచ
 గమ్యతే. తథా నిరుక్తేఽపి—'స్థానిరయం భారహారః కిలాభూ
 దధీత్య వేదం న విజానాతి యోఽర్థం, యోర్థవి త్సకలం భద్ర
 మశ్ను తే నాకమేతి జ్ఞానవిధూతపాప్మే'తి. స్మృత్యంతరేఽపి—
 శ్లో. 'యదధీత మవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే, అనగ్నా వివ
 శ్నుష్కైః తజ్జ్వలతి కర్హిచిత్. లఘువ్యాసోఽపి—శ్లో. 'వేద
 స్యాధ్యయనం సర్వం ధర్మశాస్త్రస్య చాపియత్, అజ్ఞాతార్థం
 తు తత్సర్వం తుమాణం ఖండనం యథా.' ఖండన మవహన
 నం, తుమావహననవ ద్వృథాప్రయాన ఇత్యర్థః. శ్లో. 'యథా పశు
 ర్భారహరీ న తస్య భజతేఫలం, ద్విజస్తదర్థాననభిజ్ఞో న వేదఫల
 మశ్ను తే' వైదికకర్మఫలభాజ్ఞ భవతీత్యర్థః. అతవచ వ్యాసః—

శ్లో. 'జ్ఞాత్వా జ్ఞాత్వాచ కర్తాణి జనో యోయోఽనుతిష్ఠతి,
విదుషః కర్తసిద్ధిస్సాస్త్రితథా నావిదుషోభవేత్'. అతవన తేహం
పూజాదికమపి న కార్యమితి నవవాఽహ—శ్లో. 'సాతమా
త్రరతాన్వేదే ద్విజాతీనర్థపరితాః, పశూనివ న తాన్పాజ్ఞో
వాజ్ఞాత్రేణాపి నార్పయేత్'. అతో ఽర్థజ్ఞాన మావశ్యక మితి
భావః. లఘువ్యాసః—శ్లో. 'శ్రుతహీన మధీతం యన్నేహ
నాముత్ర త ద్భవేత్, శ్రుతంచ కేవలమపి నముత్థానాయ కల్ప
తే'. శ్రుత మర్థజ్ఞానం. ఉభయో స్సముచ్చయేన భవితవ్యమితి
నవవాఽహ—శ్లో. 'జ్ఞానం కర్తచ సంయుక్తం ముక్త్యర్థం
కథితం యథా, అధీశం శ్రుతసంయుక్తం తత్ర శ్రేష్ఠం న కేవ
లం.' అర్థజ్ఞానసంపన్నస్య ఫలమాహ మనుః— శ్లో. 'వేదశా
స్త్రార్థత త్వజ్ఞోయత్ర కుత్రాఽఽత్రమే వసేత్, ఇహైవ లోకే
తిష్ఠాన బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే.' హారీతోఽపి—శ్లో. 'మం
తార్థజ్ఞో జపా హూయం స్తథైవాధ్యావయద్విజః, అధీత్యయ
త్కించదపి వేదార్థాధిగమేరతః. బ్రహ్మలోకమవాప్నోతి ధర్మా
నుష్ఠానతో ద్విజః'. యత్కించదితి. మంత్రభాగమాత్రమపీత్యర్థః.
వేదార్థానేపరిజ్ఞాదోపమాహ. —శ్లో. 'న వేదసాతమాత్రేణ
సంతుప్తస్సాన్యద్విజోత్తమః, సాతమాత్రావసాయాతు పంకే
గారివ సీదతి. యోఽధీత్య విధివ ద్విప్రో నవేదార్థం. విచార
యేత్, న సాన్వయి శ్శూద్రసమః సాత్రతాం న పప్రద్యతే' తస్మా
దకరణేపత్యవాయత్రవణాత్, కరణే చాభ్యుదయసంభవాదర్థ
జ్ఞాన మావశ్యక మితి సిద్ధం; కించ మస్తార్థపరిజ్ఞానపూర్వకోప
దేశసిద్ధ్యర్థ ముపనేతు ర్విద్యతా మాహ భగవా నాపస్తంబ
ముసీంద్ర ప్సామయాచారికేషు—నూ. 'తమసోవా ఏష

తమః ప్రవిశతి య మవిద్వాసుపనయతే య శ్చావిద్వానితి హి
 బ్రాహ్మణ' మితి. అథ వృత్తికారః—'విద్వానేవోపనేతాఽభి
 గమ్యత' ఇతి. విధాతు మవిదుషో నిందామాహ— 'తమసా'
 వేత్తి. యథా కశ్చి త్తమస స్సకాశా త్తమవస ప్రవిప్తః కించిన్న
 జానాతి, ఏన మేష య మవిద్వాసుపనయతే, య శ్చావిద్వానిత్య
 పేక్ష తే, యశ్చ స్వయమవిద్వాసుపనయతే, సోఽపితమసవస
 తమః ప్రవిశతితి. తన్నాదర్థజ్ఞానం నిత్యమిత్యాచార్యాభిప్రాయః.
 అపిచ మన్తార్థపరిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థమేవ 'అర్థి సమర్థో విద్వా' నితి
 యాగాధికారివిశేషణోపా విద్యత్పదం నివేశితం. అన్యథా
 తస్య వైకల్యాపాతాత్; నను—శ్రు. 'పత్న్యవేక్షిత మాజ్యం
 భవతి, విష్ణుక్రమాన్మృశుతే' ఇత్యాదిషు అస్థాయాః పంగా
 దేశ్య తదసంభవేఽపి యథా నిత్యకర్మణి నక్షతి; తద్వదవిదు
 షోఽపి యాగాధికారేఽపి నక్షతి ఇతి చేన్మైవం; పంగాదే
 రంగవైకల్యాదినావిష్ణుక్రమణమాత్రానుష్ఠానాసమర్థత్వేఽపి త
 దితరయాజమానకలాపస్య మంత్రార్థజ్ఞానపూర్వక మనుష్ఠాతుం
 శక్యత్వాన్ని కశ్చిద్దోష ఇతి తత్త్రి యుక్త ముత్పశ్యమః. ప్ర
 కృతేతు తస్యగాఢాజ్ఞానప్రవిప్లస్య మూకతుల్యతయా కుత్రాపి
 సంకల్పాదియాజమానకర్మణి యథార్థానుష్ఠానాసమర్థత్వేన
 తత్కర్మకర్మణ స్తుపాపవాససన్ధ్యాయేన వైఫల్యాత్. పంగాదే
 స్సామర్థ్యాభావేఽపి యాగాధికారోఽస్తితి తన్నాన్యాయేన
 మూఢస్యాపితదధికారాయోగాచ్చ. 'సహి యజ్ఞోపవీతీ నిత్యో
 దక స్సన్ధ్యాముపాసీ' తేతివిధీయమానం సన్ధ్యావస్తన మశక్తస్య
 అన్నాతస్యావ్యస్తీతి తన్నాన్యాయేన అయజ్ఞోపవీతినోఽపి తద
 నుష్ఠానం దృశ్యతే. నచ 'విశిఖోఽనుపవీతీచ యత్కరోతి సత

త్కృతమితి వచనా దయజ్ఞోపవీతిన స్తదనుష్ఠాన మనుచితమితి
వాచ్యం, తథా నత్యర్థజ్ఞా నావశ్యకతాప్రతిపాదకపూర్వోక్త
బహువచనవీడాభియా మూఢస్యాపి నాధికారోఽస్తీతి న కిసు
ర్థంబ్రూయాః? తస్మాన్మూఢస్యాపి గరీయసా ప్రయత్నేన విదితవద
పద్యాసంగతికస్యైవ తదధికారః, అన్యథా దేవతోద్దేశత్యా
గాదిమాత్రజ్ఞానస్యావ్యభావేన తత్కృతం కర్మ విఫలం స్యాత్.
అవిధినా కృతమశృతమితి సిద్ధాంతాత్. అతవ 'యవం వేద,
యవం విద్వాన్యజతే, య స్యైవం విదుషోఽగ్నిహోత్రం
జహ్వతి, య ఉచైవ వం వేద, య వీవం విద్వాగ్ శ్చాతుర్మా
స్యైర్వజతే' ఇతి ప్రతికర్మ విద్వత్సంకీర్తనం దృశ్యతే. త
దన్యథోన్మత్తప్రలాపన దన్ధకం స్యాత్. కించ 'స్వాధ్యాయో
ఽధ్యేతన్య' ఇత్యధ్యయనవిధే గాఫలవదర్థావబోధా ద్వ్యాపార
మగ్గీకుర్వాణై ర్భట్టపాదై రపి మన్తార్థపరిజ్ఞాన మావశ్యక మితి
బహుధా ప్రతిపాదితం. నను ఫలవదర్థావబోధస్యాన్వయవ్యతి
రేకాభ్యాం లాభాన్నతదగ్ధ మధ్యయనం విధేయ మితిచేన్న;
అధ్యయనేనైవ అగ్ధ మనగమ్యయాగాదిక మనుష్ఠితంచేత్కృ-
తుఫలభావనాసిద్ధి రితి నియమార్థం తద్విధానాత్. నను అధ్య
యనవిధేరనారభ్యాధీతతయా క్రతుసంస్పర్శనాభావా న్నక్రత్వ
ర్థత్వమితిచేన్న; స్వాధ్యాయ స్వాధ్యైప్రతిపాదనసామర్థ్యరూప
లిజ్జేన యాగానుశ్రవేశే తద్ద్వారా అధ్యయనస్య యాగసంస్పర్శ
సంభవాత్. యథా 'యస్య పర్ణమయీ జహూ ర్భవతీత్య
నారభ్యాధీతపర్ణ తాయా అవ్యభిచరిత యాగసంబంధిజహూ
ద్వారా యాగాన్వయాత్పర్ణశబ్దార్థపలాశయాప్రకృతిద్రవ్యని
యమవిధిపరత్వం తద్వచనస్య దృష్టం తద్వదితి సంక్షేపః. యద్య

వి వివరణకారమతే అధ్యయనవిధే రక్షరావాప్తిరేవ ఫలం నతు
ఫలవదర్థావబోధః. తథాపి సకలతాంత్రికవస్తుతే రవపేక్షీ
తత్వాత్. వస్తుతస్తు తత్రాపి విధే రద్ధావబోధవర్యంతవ్యాపా
రాభావేపి అక్షరావాప్తిదావీరా పర్యవసానాంగీకారా న్న
కాపి క్షతిః. తచ్చాదర్థజ్ఞాన మావశ్యక మితి సిద్ధం. తస్య నిగమ
నిరుక్తవ్యాకరణాదిసాధ్యతేన తత్రాత్యంతాలసానాం ఫలవదర్థ
జ్ఞానలాభాయ స్వబుద్ధిపరీక్షార్థంచ తత్పరమోపయోగభూత
నవీనగ్రంథారమ్భః ఇతి దురభిమానదుష్టజనసముత్థాపి తైత్తి
రైవ్యయర్థ్యశంకా నావతీరతి.

— సంధ్యాకర్తృనియమాః. —

నను సంధ్యావందనం కథంభూతేన కర్తవ్యం? ఉచ్యతే.—
సూ. 'యజ్ఞోపవీతీ నిత్యోదకస్సంధ్యాముపాసీ' తేత్యాశ్వలా
యనికే తథా దర్శనాత్. యజ్ఞోపవీతినా కృతస్నానేన మార్జ
నాదికం కుర్వతా ప్రదక్షిణం సన్ధ్యావందనం కర్తవ్యం. తదుక్త
మావస్తంబమునిభిశ్చౌతపరిభాషాయాం—సూ. 'యజ్ఞోపవీతీ
ప్రదక్షిణం దైవాని కర్మాణి కరో' తీతి; స్మార్తపరిభాషాయా
మపి—సూ. 'యజ్ఞోపవీతినా ప్రదక్షిణామితి. 'నిత్యోదకస్త్వన్మ
శ్చ్యుక్తోదకః, తేన మార్జనాదికమపి సిద్ధమితి నారాయణవృత్తి
కారః. తత్పదేనైవ స్నానస్యాపి గ్రహణం; శక్తవిషయేస్నా
తస్యైవ తదధికారాత్.—సూ. 'వముహూర్తమప్యవ్రయత
స్స్వేదితి సామయాచారికేషు తథాదర్శనాత్.

— సంధ్యాకారే స్నానాద్యావశ్యకతా. —

నను వన్ధ్యాకారే వన్నాన మావశ్యకం; తిత్సూర్వభావిత్వ
నియమాభావాత్. అతవేవ 'సన్ధ్యా స్నాన'మితి పరాశరస్మృతౌ

విపరీతపాతా దృశ్యతే, ఇతిచేన్న; అగ్నిహోత్రంజహోతి, య-
వాగూం పచతీతి వత్సావ్యత్యానేష్యర్థక్రమస్వీకారాత్.
అతఏవ—సూ. 'అన్నాతో నాచలేత్కర్మ జపహోమాది-
కించన, స్నాత్వాఽధికారీ భవతి దైవేపిత్యేచ కర్మణి. అత్య-
స్తమలిసః కాయో ననచ్చిద్రసమన్వితః, స)వత్సేవ దివా న-
క్తం ప్రాతస్నానం విశోధన' మితి స్మృతిషు సంధ్యావస్తనా-
త్సూర్యం స్నానం కార్యమితి బహుధా ప్రతిపాద్యతే. తస్మా-
త్సూర్యం స్నానం కర్తవ్యం, తత స్సంధ్యావందనం కర్తవ్య-
మితి సర్వం సుస్థం. నను యజ్ఞోపవీతినా కర్తవ్య మిత్యుక్తం
తదనుపపన్నం; ఉపనయనకాలే తస్య గృహ్యకారై రనుక్త-
త్వా, దితిచేత్సత్యం, తథాఽపి యజ్ఞోపవీతధారణ మావశ్య-
కం; 'అథ కథ మయజ్ఞోపవీతీ బ్రాహ్మణః ఇతి శ్రుతో యజ్ఞో-
పవీతాభావే బ్రాహ్మణ్యాభావ స్యాత్కత్వాత్. గృహ్యకారై-
రపి తత్ర తత్ర కర్మణి యజ్ఞోపవీతధారణ ముక్తం—సూ.
యజ్ఞోపవీతకౌచే చ నిత్యే' ఇతి పరిభాషాయామపి నిత్యత్వ-
ముక్తం. 'యజ్ఞోపవీత్యాచ మ్యే' త్యాశ్వలాయునికేఽప్యుక్తం.
ఆపస్తంబసూత్రేఽపి—'ఉపనసనే గురూణాంవృద్ధానా మతిథి-
నాంఽ. హోమే జప్యకర్తృణి భోజన ఆచమనే స్వాధ్యాయేచ
యజ్ఞోపవీతీ స్యా'దితి. తైత్తిరీయకేఽపి—శ్రు. 'సహజై దేవా-
నాంచాసురాణా' మిత్యత్ర. శ్రు—'యతిఃపంచ బ్రాహ్మణో-
యజ్ఞోపవీత్యధీతే యజతఏవ తత్రస్మా ద్యజ్ఞోపవీత్యే వాధీ-
యిత యాజయే ద్యజేత' వేతి సమ్యగుక్తం; తస్మా చ్ఛృతి-
స్మృతిగృహ్యసిద్ధత్వా ద్యజ్ఞోపవీతధారణ మావశ్యక మితి-
సిద్ధం. ఉపనయనప్రకరణేఽపి తద్వ్యాఖ్యానావసరే సుదర్శనా-

చారైశ్చ 'రుపాననేగురూణా'మితి సూత్రేణ విహితం యజ్ఞోపవీతం ప్రాప్తమితి వ్యాఖ్యాతం. తత్రభృగుః— 'సదోపవీతినా భావ్యం సదాబద్ధశిఖేనచ, విశిఖోఽనుపవీతీ చ యత్కరోతి న తత్కృత' మితి. తచ్చాద్యజ్ఞోపవీతినా కర్తవ్య మితి సిద్ధమ్.

— సంధ్యావందనఫలవిచారః. —

అథ సన్ధ్యావస్తనస్య ఫలవిచారః క్రియతే: — నను 'అహ గమాన్సన్ధ్యా ముపాసీ'తేతి సన్ధ్యాయాః కర్తవ్యతాబోధకం మూలవాక్య ముపన్యస్తం తదనుపవన్నం; తద్విధీయమానస్సైవ దుర్జ్జేయత్వాత్. తథాహి— నతావన్నిత్యత్వం; కామనాప్రపణానాం సరాణాం నిష్ఫలే నిత్యకర్మణి బహ్వయాససాధ్యే ప్రవృత్త్యానాపత్తే. నాపి నైమిత్తికత్వం; గృహారథాధారే భగ్నే ఇంద్రబాహుర్బద్ధవ్యః, పాయసం బ్రాహ్మణో భోజయితవ్య ఇవ నిమిత్తాశ్రవణాత్. సచాహరణిరితి కాలస్సైవ నిమిత్తిత్వ ఆగ్రయణస్య శరత్కాలవనితి వాచ్యం; 'తథాసతి వసంతే వసంతే జ్యోతిషా యజే'తేత్యత్రాపి వసంతస్యాపి నిమిత్తత్వే జ్యోతిష్తోమస్యాపి నైమిత్తికత్వం న్వాత్. నాపి ప్రాయశ్చిత్త రూపం; సూ. 'గురుతల్పగామీ సప్తవణగ్ం శిశ్నం పరిహాస్యాంజలా వాదాయ దక్షిణాం దిశ మనావృత్తి ప్రకే'దిత్యాదౌ పాపసంయోగే తత్ప్రాయశ్చిత్తవిధానాత్. నాపి కామ్యం; విధ్యుద్దేశే ఫలసంబద్ధాశ్రవణాత్. న తథా అశుత ఫలే సన్ధ్యావస్తనే స్వర్గవన ఫలతయా కల్పనార్హః. యథా 'విశ్వజితా యజే'తేత్యతో 'విశ్వజిద్యాగస్య అధికారే కల్పే సస్వర్గస్యాత్సర్వావశిష్టత్వా దితి సర్వకామనావిషయతయా స్వత

స్పందరస్వర్గః ఫలతయా కల్ప్యతే. తస్మిన్ ఫలకామనాయాం
 సత్యామేవ తదనుష్ఠానం, తదభావేతు తదనుష్ఠానం ప్రసాద్యతే.
 పశుకామనా తదభావప్రయః కచిత్రానుష్ఠానాననుష్ఠానవత్.
 సచ తథా దృశ్యతే. వరంతు కృతాభిషేకా స్వర్వజనపదేషు
 ఏకాంతసమాహితా స్తథావిధఫలానవేక్షిణో దమ్భులోభ
 శూన్యామహాజనా నిరస్తరం యథాకాలం తదనుష్ఠాన మాచ
 రన్తి. తస్మాత్తస్య కామ్యత్వ మక్షీకృత్య కాదాచితానుష్ఠాన
 మక్షీకర్తు మనుచితమితి. సచ ప్రకృతే స్వర్గః ఫలత్వేన కల్ప
 నీయః, తస్మాత్కిమనేన విధీయత? ఇతిచే దత్రబ్రూమః.—
 'సన్ధ్యావందనం నిత్యం; సతు చిత్రాదివత్కామ్య' మితి ప్రభా
 కరేణ సన్ధ్యావందనస్య తేన విధివాక్యేన నిత్యత్వవిధానాత్.
 అన్యథా పూర్వోక్తానా మకరణే ప్రత్యవాయప్రదర్శకానాం
 బహూనా మాప్తవచనానాం వీడా న్యాత్. సచ 'నిత్యం
 నిష్ఫల'మితి న్యాయేన సన్ధ్యావందనస్య నిత్యత్వే నిష్ఫలత్వం
 వాచ్యం; తథాచ ఫలశూన్యే తస్మిన్ కస్యాపి ప్రవృత్తిరితి
 పాగే వోద్ధోషితమితి శబ్దనీయం; ప్రభాకరై స్తథాభ్యు
 పగమేషి అస్తాభి ర్నిత్యకర్తణి ప్రత్యవాయనివృత్తిఫలస్య
 స్వీకారాత్. సచాత్ర మానాభావః; 'ధర్మేణ పాపమపనుద
 తీతిశ్చ'తే;— శ్లో. 'యోగినః కర్మ కుర్వంతి సంగంత్వక్వా
 శ్చ శుద్ధయే' ఇతిస్మృతేశ్చ; సంగం, ఫలాభినందిమిత్యర్థః. ఆత్మ
 శుద్ధయే, మలావకర్షణేన చిత్తశుద్ధయ ఇత్యర్థః. శ్లో. 'నిత్య
 నైమిత్తికై రేవ కుర్వాణో దురితక్షయ' మితి, 'సంధ్యాముపా
 నతే యేతు సతతం సంశితవ్రతాః, విధూతపాపా' ఇతిచస్మృ
 త్యంతరే స్పష్టమేవ ప్రత్యవాయనివృత్తిఫలప్రసాదాచ్చ; తస్మా

త్ప్రత్యవాయనిష్ఠుత్తలక్షణం ఫలం సేమ్యగస్తీతి నకించి దను
 వవన్నం. న నేవం చే నిత్వకామ్యయో ర్వివేకో న స్యాత్,
 ఉభయత్రాపి ఫలవత్త్వాంగీకారాత్. ఉచ్యతే—ఫలాభినంది
 పూర్వకానుష్ఠానవిషయత్వావిషయత్వాభ్యా ముభయో ర్భేద
 సంభవాత్; తథాపి—స్వర్గకామాదివాక్యసామర్థ్యా తస్మి
 న్నాదికామనయా యాగాద్యనుష్ఠానప్రవృత్తౌ యాగాదే. కామ్య
 త్వం. ప్రకృతేతు తథా కామనయానుష్ఠానానిర్ణయాత్,
 విధ్యుద్దేశే ఫలసంకీర్తనస్యాభావాచ్చ, సంధ్యావందనాది నిత్య
 మితి రమణీయం; 'మమోపాత్తదురితక్షయార్థం శ్రీపరమేశ్వర
 ప్రీత్యర్థం సంధ్యా ముపాసిష్యే' ఇత్యనుష్ఠానప్రారంభకాలే ఫల
 సంకీర్తనపురస్కరం సంకల్పిత్వై, తథాపి న తావన్ప్రతేన సం
 ధ్యావందనస్య కామ్యత్వసిద్ధిః; తద్వాక్యస్య సంధ్యావందనాదా
 వరమేశ్వరార్పణలాభాయ మహాజనైః పరిగృహీతత్వాత్,
 యాగాదికామ్యకర్తృఫలస్వర్గాదివిలక్షితయా దురితనిరాకరణ
 లక్షణనిత్యకర్తృఫలస్వరూపప్రసక్త్యనవరత్వాచ్చ. వయం త్వత్ర
 బ్రూమః—యత్కర్తృకలాపానుష్ఠానాకరణే యత్ర ప్రత్యవా
 యశ్చూయతే తత్కర్తృ నిత్యం; యదకరణే ప్రత్యవాయో నదృ
 శ్యతే న తన్నిత్యం; త దాహు స్త్రీకాకారాః పంచపాదీయకా
 చార్యాః అధ్యయనవిధినియాపణప్రసక్తే—ఉపనయనాఖ్యసంస్కా
 రోనిత్యః, అకరణే ప్రత్యవాయుశ్రవణాదితి. ఏవంచాకరణే ప్రత్య
 వాయుశ్రవణా శ్రవణాభ్యాం నిత్యకామ్యవివేకస్ఫులభః. నన్విదం
 విరుద్ధం; ప్రాయశ్చిత్తస్యావ్యకరణే ప్రత్యవాయుశ్రవణాత్.
 తథాపి—'అతీతే చిరకాలేతు ద్విగుణం ప్రత మర్కతితి వచ
 నేన తద్విధానా త్కథం తేన నిత్యత్వవివేకస్సాన్వితోఽభిచేన్న;

ప్రాయశ్చిత్తాకరణే దోషనిరసనాయ నహి ద్విగుణప్రతం విధీ
యతే. పరంతు ప్రాయశ్చిత్తై ర్నిరాకరణీయస్య ప్రాగుక్తదురి
తస్యైవ చిరకాలే త్వతీతే ద్విగుణప్రతాపే హయైవనిరాస ఉచ్య
తే. అన్యథా ప్రాయశ్చిత్తానవస్థాప్రసంగాత్. అత్రాయ మభి
సంధిః—విహితకర్తాననుష్ఠానం న ప్రత్యవాయజనకం; అభా
వస్యాకారణత్వాత్. పరంతు తద్విరుద్ధకర్త కరణమేవ తథా.
తత్తు కుత్రచిత్కాయికం కుత్రచిద్వాచికం కుత్రచిన్తానసిక
మితి వివేకః. తదుక్తం భట్టపాదైః.—సూ. ‘స్వకాలే య ద
కుర్వంస్తు కరోత్యన్యదచేతనః, ప్రత్యవాయోఽన్య తేనైవ నా
భావేన స జన్యతే ఇతి; అచేతనో, మూఢధీరిత్యర్థః. అన్య కర్తు
రిత్యర్థః. స ప్రత్యవాయః, స్వకాలే విహితకర్తాననుష్ఠానకాలే,
యద్విహిత మకుర్వా, అన్యదవిహితం విరుద్ధాచరణం, కరోతి
అన్య ప్రత్యవాయ స్తేన జన్యతే నాభావేనతి కారికార్థః. నను
కామ్యకర్మణాం కాలేఽన్య కరణే ప్రత్యవాయ శ్శూన్యతే.
యథా—సిద్ధాంతే కామ్యత్వేనాభిమతే శ్రీవణే అరున్సుఖా
న్యతీం త్సాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్చ దిత్వకరణే ప్రత్యవాయ
శ్శూన్యతే, తదానోభయోశ్చేద ఇతిచేత్, తద్వాచ్యం ఆరం
భాదూర్ధ్వమేవ నిత్యతానంపాదకత్వం నతు సంధ్యా. తద్యథా
కాల మనుష్ఠానేదోషసంకీర్తనపరత్వం తత్రేతి రహస్యం. నన్వే
పంచేన్నిత్య నైమిత్తికయోశ్చేదో స స్యాత్తత్రాపి ప్రత్య
వాయశ్రవణాత్ ఇతి చేన్న; నిమిత్తసంయోగానంయోగా
భ్యాం భేదసంభవాత్. తస్మా ‘దహరహ సంధ్యా ముపాసీతేతి
మూలవాక్యం సంధ్యానిత్యతాఽవబోధకం. తత్ర ప్రత్యవాయ
నిష్ప్రతిలక్షణం ఫలమన్యతీతి నర్వం నుందరమ్.

→॥ అథ విధివిచారః. ॥→

నను కోఽయం విధిః? ఉచ్యతే—మానాంతరానవ
ధారితార్థే సంధ్యావందనరూపే ప్రపృత్యత్వాత్ అపూర్వవిధి
రేవ యజనవత్. తదుక్తం భట్టపాదైః—‘విధిరత్యంత మప్రా
ప్తః ఇతి.

→॥ సన్ధ్యాత్రయమధ్యే ప్రాథమ్యవిచారః. ॥→

నను సంధ్యాత్రయమధ్యే కస్య ప్రాథమ్యం? ఉచ్యతే—
సంధ్యాత్రయమధ్యే సాయంసంధ్యాయా ఏవ ప్రాథమ్యం; తథా
హి—ఉపనయనకాలే మాధ్యాహ్నికసన్ధ్యాయా అవకాశేఽపి
సాయంసంధ్యాయా ఉపక్రమవిధానాలైః ప్రథమేతి గమ్యతే.
అత్ర గౌతమః—శ్లో. ‘సంధ్యాత్రయం స కర్తవ్యం యావన్యౌజ్ఞో
నబధ్యతే, సంధ్యాత్రయంతు కర్తవ్యం సాయమాది తతః పరం.’
తతఃపరం, ఉపనయనానంతర మిత్యర్థః—శ్లో. ‘సావిత్రీంతు గురో
ర్లబ్ధ్వా మంత్రాధ్యాయ స్యథోదితా, అభ్యస్యాపానయే
త్సన్ధ్యాంసాయమాది యథాక్రమమ్.’ వసిష్ఠోఽపి—‘గాయత్రీం
గురుణాదిష్టాం తిష్ఠన్నానూర్యమభ్యసేత్, సూర్యేఽస్తశిఖరం
ప్రాప్తేసాయంసన్ధ్యా ముపక్రమే’ దితి. శౌనకాఽపి—‘ఉపసితౌ
కృతాయాంతుసాయంసంధ్యా ముపక్రమేత్, బ్రహ్మయజ్ఞం ప్రకు
ర్వీతమధ్యాహ్నాతు పరేఽహని. ఉపాకరణపర్యంతం గాయ
త్ర్యాబ్రహ్మయజ్ఞకమ్, కుర్యాత్సన్ధ్యాహ్నికీం సంధ్యాం తతః
స్మృత్యుక్తమార్గతః ఇతి. తత ఉపనయనానంతరం, పరేఽహని, సు
ధ్యాహ్నికాలిత్యర్థః. ఆశ్వలాయనాపస్తంబయౌరేవ సమాసః
పంథాః; ‘తిష్ఠేదహశ్చేషం నోపవిశే’ దితి గృహ్యకారేణ స్తంగ
మనపర్యంతం బ్రహ్మచారిణ ఉపవేశనస్య నిషిద్ధత్వాత్. అనుప

విశేషః ఆచమనసంధ్యాద్యవధికారః; 'తిష్ఠన్నాఽఽచామే' దితి నిషేధాత్. తస్మాత్సంధ్యాహ్నికసన్ధ్యాకరణ ముపనయనకాలే నోపపద్యతే. నను తదర్థ ముపవేశనం భవిష్యతీతిచేన్న; తథా సత్యహక్ష్మేష మి త్యత్యంతసంయోగే ద్వితియాశ్నుతేః పీడా స్యాత్. సచేష్టాపత్తిః; యావత్సాహిదం ప్రథమ ముపాత్తగాయ త్రిసుంతస్య శుద్ధ్యర్థం స్యాధీనతాలాభార్థంచతిష్ఠే. దితి బ్రహ్మచారిణః స్థానం విహితం. తస్య భగింశే మంత్రస్త్వేన నియమ విలోపాద్భగింశ స్యాత్. 'సక్రేయో నియమం వి' నేతి వచనాత్; తథా సతి సావిత్రిపాతిత్యమేవ స్యాదితి మూలోచ్చేదీ పాండిత్యప్రకర్షః. గృహ్యకారేణాపి సాయంసంధ్యా ప్రభృత్యేవ సన్ధ్యావిధానంకృతం—సూ. 'యజ్ఞోపవీతీ నిత్యో దకః సంధ్యా ముపాసీత వాగ్యతః సాయ మాసినః' ఇత్యాది. తస్మాత్సాయంసంధ్యాప్రభృత్యేవ సన్ధ్యాకాలో నిర్ణీతః.

— సన్ధ్యాకాలవిచారః. —

అథ సంధ్యాకాలో విచార్యతే. తత్త్ర ముఖ్యకాల ఉక్త శ్చాన్వోగ్యే—'సన్ధాసన్ధ్యాముపాసీతాఽజ్యోతిషోదర్శనాత్సన్ధిః' ఇతి. అస్మాద్భః—అత్ర జ్యోతిష్పదంసూర్యనక్షత్రవాచకమ్, తథా చాఽఽజ్యోతిషో దర్శనా దర్థాస్తమితసూర్యదర్శనకాల మారభ్య నక్షత్రోదయవర్యంతం యః కాలః స సన్ధిః, తత్త్ర సాయం సన్ధ్యాముపాసీత విదధీత. తదుక్తమ్—'అర్థాస్తమితకాలాద్యః సన్ధిరాతారకోదయాత్, తత్రసన్ధ్యాముపాసీత సాయం కాలే సమాహితః.' అజ్యోతిషోదర్శనాత్ నక్షత్రదర్శనకాల మారభ్యాఽఽసూర్యదర్శనా ద్యః కాలసన్ధిః, తత్ర ప్రాతస్సంధ్యాముపాసీతేతి స్మృత్యస్తరే విశేష ఉక్తః—శ్లో. 'అవలో

రాత్రస్య యస్పృహస్సూర్యనక్షత్రవర్జితః, తత్ర సంధ్యాముపాసీత
సాయం ప్రాతస్సమాహిత' ఇతి - శ్లో. 'ఉదయాత్పాక్షసి
సన్ధ్యా ఘటికాత్రయముచ్యతే, సాయం సన్ధ్యాత్రిఘటికా అస్తా
దుపరి భాస్వతః' ఇతి. సకల సూర్యబిమ్బస్తమయాదూర్ధ్వం
నక్షత్రోదయా త్పుర్యం సాయంసంధికాలః, కృత్స్ననక్షత్రా
స్తంగమనాదూర్ధ్వం సూర్యోదయాత్పాక్షసి తస్పృహికాల
స్తత్ర సన్ధ్యా ముపాసీతేతి శ్లోకార్థః. అయం సన్ధ్యాద్వయస్య
ముఖ్యః కాలః, నన్వేపం చేత్సన్ధ్యావస్తనం కథ మచరణీయం?
ఏతాదృశముఖ్య కాలస్యాతిమర్లభత్వాత్. ఉచ్యతే—అస్మై
వ కాలస్యోత్తమమధ్యమాధమభేదేన స్మృతిషు కీర్తితత్వేనో
త్తమకాలే తదనుష్ఠానాలాభేఽపి మధ్యమాధమకాలయోః
తదనుష్ఠానసంభవాత్. తథాహి—'ఉత్తమా సూర్యసహితా
మధ్యాఽనుదితతారకా, అధమా తారకోపేతా సాయంసన్ధ్యా
త్రిధా మతా.' గౌతమః—శ్లో. 'ఉత్తమా తారకోపేతా మధ్య
మా లుప్తతారకా, అధమా సూర్యసహితా ప్రాతస్సన్ధ్యా
త్రిధా మతా.' ఏవంభూతోఽపి ముఖ్యకాల ఏవ. తస్మిన్స్త్రి
విధే కాలే యస్తు సన్ధ్యాం నానుతిష్ఠతి స సంపూర్ణబ్రాహ్మణో
వ భవతి. తథాచ శాతాతపః—శ్లో. 'అనాగతాం తు యః
పూర్వాం సాదిత్యాం చైవ పశ్యమామ్, నోపాసీత ద్విజస్స
న్ధ్యాం స సర్వోఽబ్రాహ్మణస్సృజత' ఇతి. అబ్రాహ్మణఃసంపూ
ర్ణబ్రాహ్మణో వ భవతీత్యర్థః—శ్లో. 'ద్వాదశాహ మనగ్నిస్తు
సన్ధ్యాకాలఃపర్యయః, పఠితాఖలవేదోఽపి కూడ్ర ఏవ స సంశ్రి
యః' యస్తేతస్మిన్కాలే సన్ధ్యా ముపాస్తేన సంపూర్ణబ్రాహ్మణ
ఇత్యర్థాదుక్తం భవతి. గౌతమః—శ్లో. 'కాలే తు వదితా

సన్ధ్యా స్వర్గమోక్షప్రదాయినీ, అకాలే వన్దితా సన్ధ్యా సా చ
సన్ధ్యాపథూ రివః.

— సన్ధ్యాశబ్దార్థవిచారః. —

అథ సన్ధ్యాశబ్దార్థో విచార్యతే—సన్ధ్యాముపాసీతేత్యత్ర
సన్ధ్యా నామ చిచ్ఛక్తిరూపా దేవతా, తాముపాసీత ధ్యాయేత్,
తాం ధ్యాయన్నాచమనాదారభ్యాభివాదనాంతం కర్త కుర్యా
త్. సా దేవతా వసిష్ఠేన సృష్టికృతా—శ్లో. 'యా సన్ధ్యా
సా జగత్సృతి ర్థాయాతీతా హి నిమ్మలా, ఈశ్వరీకేవలా
శక్తిస్తత్త్విత్రయసముద్భవా, ధ్యాత్వాపైర్కమల్లలగతాం సా
విత్రిం వై జపేద్బుధః' ఇతి. అనే నార్కబిమ్బాభివ్యక్త్యా ఆది
త్యశబ్దవాచ్యా పరబ్రహ్మరూపా చిచ్ఛక్తిరేవ సన్ధ్యాదేవతే
త్యుక్తం భవతి. ధ్యాత్వా, ధ్యాయన్నిత్యర్థః, సావిత్రిం సవిత్రుదేవ
తాకాం ఋచం జపేదిత్యర్థః. సాచ ఋగ్గాయత్రీ, సన్విదం విరు
ధమ్, సన్ధ్యాపదం స చిచ్ఛక్తిః, పరంతు కర్మపర మేవ;
సన్ధ్యా స్నాన మితి పరాశరణ తత్పర జేవన కీర్తితత్వాత్.
సత్యమ్; సన్ధ్యాపదస్య ముఖ్యవృత్త్యా చిచ్ఛక్తిపరిత్యేపి సన్ధా
భవా సన్ధ్యేతి వృత్తవృత్త్యా క్రియాపరత్వస్యాపి సంభవాత్.
అత ఏవ వ్యాసః—శ్లో. 'ఉపాస్తే సన్ధివేలాయాం నిశాయా
దివసస్య చ, తామేవ సన్ధ్యాం తస్మాత్తు ప్రపదన్తి మనీషిణః'
ఇతి. తాం క్రియాం విదధాతి యోగయాజ్ఞవల్క్యః—'సన్ధా
సన్ధ్యాముపాసీత నాస్తగేనోద్గతేరవా' ఇతి. తాం క్రియామా
దిత్యాఖ్యాం చిచ్ఛక్తిరూపాం దేవతాం ధ్యాయన్కుర్యాదితి
ఘోషకార్థః. అత్ర కేచిత్—సన్ధా పురాస్యదేవతా సన్ధ్యాత
యోషలక్ష్మీతాంక్రియామాదాయ పర్యవస్యత్సన్ధ్యాపదంక్రియా

పరమిత్యాహుః. తన్న; పస్తా భవా సన్ధ్యేతి సన్ధ్యాపదస్య సా
 యోక్తియావరత్వసంభవే పరమృరయా తత్కలసాయా అన్యాయ్యు
 త్యాత్. ఉపాసీతేత్యుపాసనా తు విహితతయా కర్తృపరత
 న్నాభిధానయాపా కీయైవ స తు జ్ఞానమ్; తస్య ప్రమాణపర
 తన్త్రే త్వేన పుంస్పరతన్త్రేత్వాయోగాత్. తథా చ శ్రుతిః—
 'ఉద్య న్తమన్తం యన్త మాదిత్య మభిధానమన్తర్వనాబ్ధిహ్న
 ణో విద్వాం త్సకలం భద్రమశ్ను తే సావాదిత్యోబ్రహ్మేతి
 బ్రహ్మైవ సన్నభ్యామ్యేతి య ఏవం వేద' ఇతి. అన్యాయమర్థో
 భావ్యకారోక్తః—సత్యమాణప్రదక్షిణం ప్రాణాయామాది
 కర్తృ కుర్వత్ సన్ధ్యాశబ్దవాచ్య మాదిత్యం బ్రహ్మేతిధ్యాయ
 న్నైహికాముష్మికం సకలం భద్రమశ్ను తే, య ఏవముక్త
 ధ్యానేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మ సాయోక్తురు తేన పూర్వమపి
 బ్రహ్మైవ సన్నజ్ఞానా జ్ఞేవత్వం ప్రాప్తస్తత్సాయోక్తాకేణజ్ఞా
 నాపగమే బ్రహ్మైవ ప్రాప్నోతీతి. వ్యాసః—శ్లో. 'తదేవం ప్రతి
 ప్రద్యేత సావిత్రీం బ్రహ్మణా సహ, సోఽహమస్మీత్యుపాసీత
 విధినా యేన కేనచిత్' ఇతి. ఆదిత్యరూపా చిచ్ఛక్తిరేవ గా
 యత్యాభ్యావ భవతి. ఆతపవ జపకాలే గాయత్రీధ్యానం విహి
 తమ్—'గాయత్రీం చిన్తయే ద్యస్తు హృత్పద్మే సముపస్థితామ్,
 ధర్మాధర్మవినిర్ముక్తః సయాతి పరమాం గతిమ్.' శ్రుతా వాది
 త్యధ్యానం విహితం, పచనే తు గాయత్రీధ్యాన ముక్తమ్,
 త త్రాదిత్యరూపచిచ్ఛక్తేర్గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వా నక్షికారే
 జపకాల ఏవ గాయత్రాదిత్యయో ర్ధ్యానావాప్తిః, స చేష్టాప
 త్తిః; ఏకస్య కర్తురేకకాలీనప్రధానకర్తృద్యయకరణాయోగాత్.

తస్మాదాదిత్యరూపచిచ్ఛక్తే రేవ గాయత్రీకబ్జవాచ్యత్వం బ్రహ్మ
చైతన్యస్యైవ గాయత్రీమస్త్రప్రతిపాద్యత్వాచ్చిచ్ఛక్తిరూప
మాదిత్యరూపం గాయత్రీరూపం చ బ్రహ్మచైతన్యమేవ సన్ధ్యా

→→ సన్ధ్యాప్రధానాంశకర్తృవిచారః. ←←

అత్రేదం తత్త్వం విచార్య తే. అష్ట్యప్రక్షేపణం, గాయత్రీ
జపః, సూర్యోపస్థానంచేతి త్రితయం సన్ధ్యాకర్తృణి ననుప్రధానమ్.
అస్యత్ప్రతిత్వక్తమార్జనాదికం తదజ్ఞం తదుపకారకమితి యా
వత్. అపరార్కే శాఖాస్తతే—శ్లో. 'ఓజ్జ్వరవ్యాహృతీ
పూర్వాం. గాయత్రీం బ్రాహ్మణో జపేత్, త్రిష్టుభం చైవ రా
జన్యో జగతీ వైశ్వవేవ చ' ఇతి. నర్వే గాయత్రీ మితి జపమా
త్రవిధానా జ్ఞప్తవేవ ప్రధానమితి తత్రావగమ్యతే, 'ఓమిత్యేకా
క్షరం బ్రహ్మ' త్యాదిహృదయపఠనం ప్రాణాయామన్యాససన్ధ్యా
నాదికం గాయత్రీజపాద్యమ్. ఏతేషు త్రిష్య పృథ్వ్యప్రక్షేపణం
బలపత్ప్రధానమ్; గాయత్యాగ్రీభిరున్మితా అప ఉర్ధ్వం
చిక్షేపస్తీ త్యత్ర తావన్నాత్రస్త్వైవ పౌధాన్యేన విధానాత్.
గాయత్రీజపోపస్థానసౌతిషేధపూర్వకమాశౌచేఽవ్యర్హ్యప్రక్షే
పణమాత్రివిధానాచ్చ; తదుక్తం స్మృత్యస్తతే—శ్లో. స్వా
ధ్యాయజపహోమాది నాశౌచే వర్జయేత్స' దేతి. జపో గాయ
త్రీజపః, తస్మిన్నాశౌచేర్హ్యసూత్రీమేవ కర్తవ్యమిత్యాహ పైతీ
వసి!—సూ. 'అశౌచేఽవ్యపా మజ్జలీన్పౌక్షిప్య సూర్యం ధ్యా
యన్న మస్కర్యాత్' ఇతి. సూర్యం ధ్యాయన్నజ్జలీన్పౌక్షిపే
దిత్యన్వయః. స్మృతికారై రేతత్సర్వం విచార్యాగ్నేయాది
యాగత్రియానుష్ఠానాదివ దేతేహిం త్రియాగానుష్ఠానమావ

శ్యకమిత్యుక్తమ్. దైవానానుమాద్యాకదాచిత్రితయానుష్ఠానా సంభవేఽప్యేకానుష్ఠానేనైవ సన్ధ్యోపాసనాపూర్వం సిద్ధ్యతి. అసామయాజినో బ్రాహ్మణస్యాగ్నిహోమీయయాగానుష్ఠానా భావేఽపి తదితరయాగానుష్ఠానేనైవ పార్శ్వమానేవ్యపూర్వవ దితిప్రయోజనమనునన్ధేయమ్.

— సన్ధ్యాకాలలోపప్రాయశ్చిత్తమ్. —

అథ సన్ధ్యాకాలలోపప్రాయశ్చిత్తమ్—‘సన్ధ్యాకాలే త్వ తికాశ్రీస్తేన్నాత్వైఽచమ్య యథావిధి, జపేద్దశశతం దేవీం తతస్సన్ధ్యాం సమాచరేత్’, ఇమదగ్నిః—‘ఏకాహం సమతిక్రమ్య ప్రమాదాదికృతం యది, అహారాత్రోపిహో భూత్వా గాయత్యాశ్చాయతం జపేత్. రాష్ట్రభిక్షే నృపత్రోధే రోగా ర్తే సూతకేఽపి చ, సన్ధ్యావందనవిచ్ఛిత్తిర్న దోషాయ కదా చనః. తథావిధికాలే యావదనుష్ఠానాసంభవేఽపి మనసా మన్త్రోచ్ఛారణే తత్సిద్ధిః, న తు సర్వాత్మనా లోపః. నిత్యత్వా దితి తాక్షర్యార్థః. ఇదం చార్ఘ్యదానకాలే సమ్యక్సీరూప్యతే. నను విద్యాసక్తానాం సన్ధ్యావందనకాలలోపా భవతి తత్కా వార్తా? కుశలైవ; శ్లో. ‘దేవాగ్నిద్విజపిద్యానం కార్యమ హతి సంధితే, సన్ధ్యాహీనేన దోషోఽస్తి యస్మాత్స(యే చ స) త్కర్తృపాదకా (నా)’. తస్మాద్విధాకాలాతిక్రమణేఽపి విద్యా సక్తానాం నదోష ఇతి సునమ్.

— సన్ధ్యావందనస్య గౌణకాలవిచారః.

అథ సంధ్యావందనస్య గౌణకాలస్త్రిధా తావదుపయోగి తయోచ్యతే—శ్లో. ‘సాయం ప్రాతర్న దోషోఽస్తి సన్ధ్యాకా

లోఽతిపద్యతే, ముఖ్యకల్పోఽనుకల్పశ్చ సర్వస్మిన్ సర్వణి స్త్రై
త(స్థితః) ఇతి వృద్ధమనుచనాన్మధ్యమగౌణకాలో వేదితవ్యః.
మధ్యమగౌణకాలోఽస్తి స్త్రైత్యంతరే కథితః—శ్లో. 'చతస్రా
ఘటికా సాయం గౌణకాలోఽస్తి మధ్యమః, ప్రాతఃకాలేఽ
ప్యేవ మేవ సన్ధ్యాకాలో మునీరితి' ఇతి. షడ్ఘటికాత్తకః కాలః
ప్రాతఃశ్చబ్దార్థః; ముహూర్తత్రితయం ప్రాతరితి వచనాత్. తత్ర
చతస్రా ఘటికాః ప్రాతస్సన్ధ్యానూం, గౌణమధ్యమకాల ఇత్య
ర్థః. ప్రదోషకాలేఽప్యేతావానేవ. 'త్రిముహూర్తః ప్రదోష
సన్ధ్యద్భానా వస్తం గతే సతి' ఇతి వచనాత్. తత్రాపి పూర్వ
ఽత్. కించ—శ్లో. 'త్రిముహూర్తస్య కాలస్య రజన్యాదా దినే
దినే, ఖ్యాపయన్తి ప్రదోషత్వం గార్గ్యప్రభృతయ స్సదా.' త
త్రాపి పూర్వవదు త్రమగౌణకాలస్తు సంగ్రహకారేణోక్తః—
'సాయంకాలే త్రిఘటికా అస్తాదుపరి భాస్యతః, ప్రాతఃకాలే త్రి
ఘటికా తత్ర సన్ధ్యాం సమాచరేత్'. గోవిలః—శ్లో. ముఖ్యకాలే
యదావశ్యం కిర్తకర్తుం స శక్యతే, గౌణకాలేఽపి కర్తవ్యం
గౌణోఽప్యత్రేద్యశో మతః, అత్ర ఆప దీప్యశో ముఖ్య వేతి
సంమతః, గౌణకాలేఽప్యతిక్రాంతే సూర్యహత్యాం ప్రజేదితి ఆ
సాయం ప్రాతస్సన్ధ్యాం కుర్యాత్; తావత్ప్రస్తుం సూర్యస్య
రక్షసాంచ యుద్ధప్రవృత్తే. సూర్యస్య తద్యుద్ధబాధా నివృత్త్య
ర్థత్వా త్సన్ధ్యోపాసనస్య. శ్రు. 'ఽస్మాదు త్తిష్ఠన్తగ్ం హ వాతాని
రక్షగ్ం న్యాదిత్యం యోధయన్తి యావద స్తమన్వగాత్' ఇతి
శ్రుతే.

✱ సన్ధ్యాత్రియస్య విశేషేణ కాలాతిక్రమణే ప్రాయశ్చిత్తమ్. ✱

తత్రానుష్ఠానకాలే ప్రాయశ్చిత్తపూర్వక మేవానుష్ఠానం

కర్తవ్యమ్. తత్ప్రకారస్తు స్మృత్యస్తరే—‘ప్రాణాయామత్రయం ప్రాతర్ద్విగుణం సంగవే స్మృతమ్, మధ్యాహ్నా త్రిగుణం ప్రోక్తమపరాహ్ణా తు షడ్గుణమ్. సాయాహ్నా ద్వాదశగుణం సూర్యమాత్యాం తతో వ్రజేత్’ (వ్యవహతి). అథ సన్ధ్యాత్రయస్య విశేషేణ కాలాతిక్రమణస్య ప్రాయశ్చిత్తముచ్యతే. సన్ధ్యాయాః ద్వా కాలా నిర్ణీతా వధస్తాత్, ముఖ్యగాణభేదాత్. తత్ర ముఖ్యకాలేఽతిక్రాంతే గాణకాలే ప్రాప్తంచేదనుష్ఠానం వక్ష్యమాణప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం కార్యమ్. తచ్చప్రాయశ్చిత్తం ద్వివిధమ్. గాయత్రీపూర్వక మర్ఘ్యప్రజ్ఞే పణాత్మకమావా వ్యాసః—శ్లో. ‘పణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం శిరసా సహ, ఉచ్చార్య దత్త్వాఽర్ఘ్య మాదా సంధ్యాకర్మ సమాచరేత్’. గంథాస్తరే—‘గాయత్రీం శిరసాసార్థముక్త్వా వ్యాహృతిభిః సహ, కాలాతీతపశుద్ధ్యర్థం దత్త్వా సన్ధ్యాం సమాచరేత్, అర్ఘ్య మితి శేషః. ఇదం ప్రాయశ్చిత్తం సన్ధ్యాత్రయేఽపి సమానమ్. తదానీ మేకం ప్రాణాయామం కృత్వా ముఖ్యకాలాతిక్రమదోషపరిహారార్థమర్ఘ్యప్రజ్ఞే పణాత్మకం ప్రాయశ్చిత్తం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యం దత్త్వా తత సన్ధ్యాం సమాచరేత్. శ్లో. ‘చతురర్ఘ్యం తు గాయత్రీ దత్త్వా సన్ధ్యాం సమాచరేత్, కాలాతీతవికుద్ధ్యర్థం త్రిసన్ధ్యాను సమాహితః.’ ఉభయోః ప్రాయశ్చిత్తయోః సముచ్చయః; ఏకస్మిన్దోషే క్రూయమాణాని ప్రాయశ్చిత్తాని సమభ్యుచ్చయేరన్నితి శ్రౌతే దర్శనాత్. స వికల్పః; ప్రాణాయామలక్షణం ప్రాయశ్చిత్తముక్తమధస్తాత్. తత్ర కేచిత్ప్రాణాయామత్రయం ప్రాతరిత్యత్ర ప్రాతరితి లిక్ష్ణ

త్వాత్కాలాతిక్రమణప్రాయశ్చిత్తతయైవ ప్రాణాయామలక్షణం ప్రాయశ్చిత్తం సముచ్చినోతి నేతరయోరితి వదంతి తన్న, అర్థం వాసిసాధయిషోర్నియమాతిక్రమే చాన్యస్మిన్నితి నియమాతిక్రమణమూలే విధీయమానస్య తస్య కర్మవిశేషే నియస్తు మశక్యత్వాత్. అత ఏవ సుదర్శనాచార్యః ప్రాయశ్చిత్తనిరూపణప్రసక్తే—‘ఆచమనం భోజనలోపః ప్రాణాయామశ్చేతి త్రియాణాం సముచ్చయో సతు వికల్ప’ ఇతి వ్యాచఖ్యో. వచనస్థం ప్రాతరితి పదమనువాదపరమితి స దోషః.

— సన్ధ్యాత్రయస్య దివా ఆనమస్థానే కర్తవ్యవిధిః. —

నను సన్ధ్యాత్రయస్య దివాభాగే దైవాన్మానుషాద్వా సర్వభూసుష్మానాసమ్భవేకింక ర్తవ్యమ్. ఉచ్యతే—ఉక్తప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం క్రమేణ శర్వర్యాః ప్రథమపాదే కుర్యాన్నతః ప్యుత్థిమేణ. తత్ర లోకోపకారే—శ్లో. ‘దివోదితానికరాణి ప్రమాదాదకృతానివై, శర్వర్యాః ప్రథమే పాదే తాని కుర్యాద్యథాక్రమమ్ తత్ర’ కేచిత్—‘న్వకాలేబలవత్కపీతిన్యాయేన సాయంసన్ధ్యామూడా కృత్వాదివాఽతివర్షాని కర్తాణికుర్యాదితి. అపశేపునః కగ్గిమేతిజేతి వదంతి. తదుక్తమ్—‘కాలాతీశేషు పూర్వేషుప్రాప్తవత్సూత్రశేషు చ, కాలాతీతాని కృత్వైవ విదధ్యాదుత్తరాణితు’ శిష్టాచారాదాచారోవేదితవ్యః, తదుక్తమావస్తమ్భమునిభిః—‘సూ.సర్వజనపదేష్వేకాన్తనమూహితమార్యాణాం పృత్తగ్ం స్వధర్మనిరతానాగ్ం సమ్యగ్విసీతానాంవృద్ధానామాత్మనతామలోలుపానామదామ్భికానాం పృత్తసాదృశ్యం భజేతైవ ముఖా లోకావభిజయతి. ఇతి. నను తర్హి కఃపయః సమాశ్రయణీయః. ఉచ్యతే—సాయంకాలేహి సన్ధ్యా

వస్తనం విహితమ్. తథాచ 'స్వకాలే బలవత్సః' న్యాయేన తదే
 వాతివన్నానుష్ఠానాత్పురస్కం కర్తు ముచితమ్, తదనస్తరమతి
 వన్నానుష్ఠానమ్. యదా పునః సాయంసన్ధ్యాకాలోఽవ్యతి
 క్రాస్త్యస్తదాసీం యథాక్రమమనుష్ఠానం భవతి. అతిక్రాంతాపి
 శేషత్వాత్, స్వకాలస్యాతివన్న తేన వర్జితన్యాయప్రసరణాచ్చ,
 తస్మాదతివన్నానుష్ఠానాత్పురస్కం స్వకాలే సాయంసన్ధ్యావస్తనం
 కార్యం. అత ఏవ భట్టాచార్యైరపి స్వకాలే కర్తానుష్ఠానం గరీ
 యః, తద్విషయ తత్కాలే తద్భిన్నం కించిత్కృతంచేన్మహా
 స్సృత్యవాయో భవతీతి. 'స్వకాలే యదకుర్వంస్తు కరోత్యన్యద
 చేతనః, ప్రత్యవాయస్తు తేనైవ' ఇతి. కించ స్వకాలే సాయం
 సన్ధ్యావస్తనంకర్తవ్యమితిస్మృత్యస్తరేకీర్తితమ్—'మధ్యాహ్నా
 నమతిక్రాంతే సాయంకాలోభవేద్యది, సాయంసన్ధ్యాముపా
 న్యాఽఽదౌ సన్ధ్యాం మధ్యాహ్నాకీం చరేత్, ఇతి. సచైవం
 క్రమానుష్ఠానసమ్పాదకవచనానాం కా గతిరితి వాచ్యం. సా
 యంసన్ధ్యావస్తనస్యాపి కాలాతివత్తివేలాయాం సన్ధ్యాత్రయసమ
 వాయే కస్య ప్రథమమనుష్ఠాన మితి జిజ్ఞాసాయాం యథాక్రమ
 మేవానుష్ఠానం సతు పుష్కమేజేతి జ్ఞానార్థం తథావిధవచన
 ప్రవృత్తే. అత్ర స్మృతివచనమ్—శ్లో. 'సాయంకాలో వ్యతీతశ్చే
 దస్తం యాతే దివాకరే, కుర్యాదావర్తనీం సన్ధ్యాం సమార
 భ్య యథాక్రమమ్. అవర్తనం నామఽనుభ్యాహ్నః, తథాచ
 మధ్యాహ్నాకీం సన్ధ్యామితిఫలితార్థః. ప్రవక్షాత్కించిదుచ్యతే.
 'కుర్వీతాఽఽవర్తనీం సన్ధ్యాం రాత్రావపి సదుచ్యతి, దద్యాద
 ర్ఘ్నింతు గాయత్ర్యాసారనూక్తం వివర్జయేత్'. మధ్యాహ్నాస
 న్ధ్యారాత్రో చేత్ప్రమాదాత్కియతే యది, సారస్థానే జప

త్సక్తం పౌరం వైశ్వానరీయకమ్.' ఇతి పరమప్రకృతంతు
సాయంసన్ధ్యావస్తనం స్వకాలేఽతిక్రాంతానుష్ఠానాత్పూర్వం కర్త
వ్యమ్. తతోఽతిక్రాంతానుష్ఠానమితి సిద్ధమ్. వను రాత్రౌ ప్రథ
మయామేఽవ్యతిక్రాంతే కాగతిః? కర్మానుష్ఠానలోప ఏవ గతిః,
అత్రలోకోపకాలే—శ్లో. 'అకాలే చేత్కృతంకర్మ కాలే ప్రాప్తే
పునఃక్రియా, కాలాతీతే తుయత్కుర్యాదకృతం తద్వినిర్దిశేత్'
ఇతి. అస్మార్థః—అకాలే అనాగతకాలే యది కర్మ కుర్యాత్తస్య
ముఖ్యకాలే ప్రాప్తే పునఃక్రియాపునః కరణంభవేత్. కాలా
తీతే తు గౌణకాలాతిషత్తై తత్కర్మ న కుర్యాత్కించూక్త
ప్రాయశ్చిత్తమేవ కుర్యాత్. శ్లో. 'నిత్యానా మత్యయే గౌణ
కాల ఆగామికాలతః, గౌణేఽతీతే నచిత్తం స్యాన్నాతీతం ము
ఖ్య ఆగతః ఇతి.

—॥ సన్ధ్యాదినిత్యకర్మామేఽదివాతిక్రమణే ప్రాయశ్చిత్తమ్. ॥—

సన్ధ్యాదినిత్యకర్మానుష్ఠానాభావే నైకస్తిన్నహారాత్రే)
గతేఽపరేద్యురుపోవ్య పోడశప్రాణాయామపూర్వక మష్టోత్తర
సహస్రం గాయత్రీజపం కుర్యాత్. తిథాచ మనుః—'వేదోది
తానాం నిత్యానాం కర్మణాం సమతిక్రమే, స్నాతకవ్రతలో
పేచ ప్రాయశ్చిత్త మభోజనమ్. సన్ధ్యావస్తనహానా తు నిత్యస్నా
నం విలుప్య చ, హోమంచ నిత్యకం శుద్ధే సావిత్ర్యష్టసహస్రే)
కమ్.' శుద్ధేఽపరేద్యురష్టసహస్రక మష్టోత్తరసహస్రకమ్. సం
ఖ్యాయా అబ్ధీయస్యా ఇతి పాణినిస్మరణా దష్టశ్చబ్దస్య పూర్వని
పాత ఇతి తాత్పర్యం. అత్రాయం సిద్ధాంతః—యథా పానసస్యా
ష్టహోమకాలాతిషత్తై చతురాత్ర మహూయమానోఽగ్నిర్హ

కికః సమ్మద్యత ఇతి వచనా దూర్ధ్వం ధార్యమాణేఽప్యగ్నా
వసుగతో మన్వయ ఇత్యగుర్వత్ప్రచాయశ్చిత్రే భవతః.

సంధ్యాదివిత్కర్తృణాం సప్తరాత్రాకరణే పునస్సంస్కారవిధానమ్.

తథా సప్తరాత్ర మవిచ్యుతసంధ్యానుష్ఠానాభావే పునః
సంస్కారః కార్యస్తదనస్తరముపేతేన పూర్వప్రకారేణ తదను
ష్ఠానం కార్యమ్. అతశ్చేనకః — శ్లో. 'సంధ్యాతిక్రమణం యన్య
సప్తరాత్ర మవిచ్యుతమ్, ఉన్నత్తదోషయ్యతో వా పునః సంస్కార
మర్హతి' ఇతి. ఔపాసనహోమస్యతు బహుకాలాతిక్రమణేఽ
ప్రభ్యో హోమికాలేభ్యః పూర్వం ప్రత్యేకం సర్వప్రాయశ్చిత్త
పూర్వక మతీతహోమాః కర్తవ్యాః; తథా సుదర్శనాచారైశ్చ
క్రత్యాత్. ప్రకృతే తు సంధ్యావస్తనస్య బహుకాలాతిక్రమణే
సప్తరాత్రాత్పూర్వ మతీతసంధ్యానుష్ఠానం ప్రాయశ్చిత్తపూ
ర్వకం కార్యమితి వక్తుం న శక్యతే. తథా శిష్టాచారాభావా
త్; స్మృతికారైరసంశ్చికారాచ్చ. కిం తు యథోక్తప్రాయశ్చిత్త
మేవ కృత్వా తత్కాలోచితానుష్ఠానమేవ కార్యమితి స్మృతి
విదాం సిద్ధిః. ఇతోఽప్యన్యత్సమీతవశాత్తేనుమ్, గ్రన్థవిస్తరభ
యాన్నేహ బహు ప్రవక్ష్యత మితి సారమ్.

శ్రీకృష్ణం జగదేశపణ్డితమణిం శ్రీరామభట్టారకః.

శ్రీలక్ష్మీరవియం జ్ఞాన కనయం ప్రత్యక్ష)బోధోజ్ఞులమ్,

తన్నైగ్రోధసమీపవాసిభగవన్సంతానిచింతాఫలే

సంధ్యావస్తనసర్గయే నిరగమద్గుచ్ఛోఽయమాదిస్ఫుటమ్.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే నిర్ణ
యకల్పవల్లభశ్చ తైత్తిరీయ సంధ్యాభాష్యే ప్రథమా గుచ్ఛా

అథ ద్వితీయగుచ్ఛః.

— త్రివిధాచమనలక్షణాని. —

అథ ఆచమనప్రకారః.

ఆచమనం త్రివిధం—శ్రౌతం, స్మార్తం, పౌరాణం. చేతి, తత్ర ప్రత్యక్షశ్రుతిచోదితం శ్రౌతమ్. సూత్రోక్తం స్మార్తమ్. కేశవాదై స్త్రిభిః వీత్యేతి వచనోక్తం పౌరాణమ్. తత్రాఽద్యం తైత్తిరీయారణ్యకే ప్రసిద్ధమ్. తచ్చ బ్రహ్మయజ్ఞజమ్, తచ్చాఽఽశ్వలాయనానామపి బ్రహ్మయజ్ఞజతయాకర్తవ్యమ్ ద్వితీయంపున సన్ధ్యాదినిత్యకర్మాజమ్. తృతీయంపునర్నిష్ఠీనశౌచాద్యజ్ఞమితి విశేషః. శ్లో. 'శౌచాన్తే(సన్ధ్యాన్తే) తథాపానే స్పృష్టాస్పృష్టే(ప్రే)చ కర్మణి(సర్పణే), పౌరాణాచమనం కుర్యాన్నామభిః కేశవాదిభిః' ఇతి స్మృతిషు దర్శనాత్. విశేషేణ సమస్తాచమనం పట్కర్మచస్త్రికాయా ముక్తమ్—'దేవ్యాః పాదై స్త్రిభిః వీత్వా లబ్ధిజ్ఞైర్ననభిః స్పృశేత్, సప్తవ్యాహృతినంయుక్తా గాయత్రీ త్రిపదాశిరః.' శిరోమన్లో ద్విధా కృతః, ఏతే సమస్య చతుర్వింశతిర్నన్తా భవన్తి. ఏతేషాం విసియోగః కేశవాదీనా మివ ద్రష్టవ్యః. ఇదం శ్రౌతాచమనం దర్శనపూర్ణమౌసాదిశ్రౌతకర్మాజమ్. తథాహఽశ్వలాయనః—సూ. 'ప్రాగుదగాహపనీయాదవస్థాయ ప్రాజ్యుభో యజ్ఞోపవీత్యాచమ్య' ఇతి. అత్ర వృత్తికారిః—'ఆచమ్యేత్యత్రాచమనవిధానం శ్రౌతాచమనప్రాప్త్యర్థమితి గాయత్రీజపకాలే శ్రౌతాచ

మనం కృత్వా (చానానామయ్య గాయత్రీజపం కుర్యాదితి ముఖ్యః పక్షః) ఇతి. అన్యచ్ఛ్రీత్యా చమనం స్మృత్యస్తరే కథితమ్—
 ‘తదోజ్జ్కలే నాచమనం యద్వా వ్యాహృతిభిర్భవేత్, నావిత్వా వాఽపి కర్తవ్యమితి వ్యాసేన భాషితమ్’. ఇతి. ‘అబ్లిష్టేర్నవభిః స్మృతే’దిత్యాది, పురాణాచమనప్రకారః స్మృత్యస్తరే కథితః—‘కేకవాద్యైస్త్రిభిః పీత్వా ద్వాభ్యాం ప్రత్యక్షయేత్కరా, ద్వాభ్యామౌష్ఠే చ సంమృజ్య ద్వాభ్యామున్మార్జనం తథా. ఏకేన హస్తం ప్రత్యక్ష్య పాదావపి తక్తైకతః, ఏకేనాపి చ మూర్ధానం తతస్సంకర్షణాదిభిః. సర్వాసామజ్ఞులీనాం వై మూలేన చిబుకం స్మృతేత్. తర్జన్యజ్ఞుష్ఠయోగేన ఘ్రాణద్వయముపస్మృతేత్, అజ్ఞుస్థానామికాభ్యాం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం ఖనః ఖనః. కనిష్ఠాజ్ఞుష్ఠయోగేన నాభిదేశముపస్మృతేత్, కరమధ్యం హృది స్థాప్య కరాగ్రం శిరసి న్యసేత్. ముకులేన చ హస్తేన బాహుమూలే ఉపస్మృతేత్, ఏవమాచమనం కృత్వా సాక్షాన్నారాయణో భవేత్. అథ ప్రకృతోపయోగీ స్మార్తాచమనముచ్యతే. ‘యః క్రియాః కురుతే మాహాదనాచమ్యైవనాస్తీకః, భవన్తిహి పృథా తస్య క్రియాస్సర్వా న సంశయః.’ ఇతి నచనాదాచమనం నిత్యతయాఽవగమ్యతే. తత్ప్రాయం ప్రయోగః—కృతాస్తవో బద్ధకచ్ఛశిఖోయజ్ఞోఽవీతీ పవిత్రకరో భూమా పాదా ప్రతిష్ఠాప్య స్వేష్టదేవతాం హృది నిధాయ ప్రకృతిస్థం ఘేనబుద్బుధరహిత మమ్బు సంహతాజ్ఞులీనాపాణినా గృహీత్వా బ్రహ్మతిర్థేన త్రిస్తాస్త్రిం విభేత్. అత్రశౌనకః—
 ‘ద్విజన్మనాం వై శుద్ధ్యర్థం స్మార్తాచమనముచ్యతే, శిఖాకచ్ఛని

బద్ధస్తుసోపవీతస్సమాహితః. భూమాపాదా ప్రతిష్ఠావ్యవ్రాజ్య
 భోవాభ్యుదయ్యుభః, ప్రత్యుల్యపాదాహస్తా చ ప్రభాతే ముఖమ
 ఘృత. సాత్వా శుద్ధ్యర్థం సంధ్యాదినిత్యకర్మాధికారయోగ్య
 మేవమా (వా) చమనం కార్య మితితాత్పర్యాధిః. నవవా
 ౨౨ చమనోదకమాహ — 'ఆచామేన్మావమగ్నంతు గోకర్ణ
 చులుకస్థితం, సంహతాలిఙ్గునా లోయం గృహీత్వా పాణినా
 ద్విజః. ముక్తాఙ్గుప్రకనిష్ఠాభ్యాం త్రిః పిబే ద్భ్రహ్మతీర్థతః; తతః
 ప్రత్యుల్య హస్తా చ సంకుచ్యోష్ఠే నిమార్జ్యథ. సంహతాఙ్గులిభి
 ర్మూలై త్రిః ప్రమృజ్యాత్తతో ముఖమ్, ప్రత్యుల్య హస్తాచా
 భ్యుత్త్య పాదశీరేతథైవచ. పుధ్యమాఙ్గులిపుష్పైస్తుత్రిః స్పృశే
 ధ్ధ్రాణిమూలకమ్. హస్తా ప్రత్యుల్య సంస్పృష్ట్యా ఘ్రాణాదిద్వ
 యశః పృథక్. ఆఙ్గుష్ఠేన ప్రదేశీన్యాఘ్రాణే పశ్చాదుపస్పృశేత్.
 ఆఙ్గుస్థానామికాభ్యాం చ చక్షు శ్శోభితేచసంస్పృశేత్. ఆ
 ఙ్గుష్ఠోపకనిష్ఠాభ్యాం నాభిం పశ్చాదుపస్పృశేత్, తలేన హృద
 యం స్పృష్ట్యా స్పృశేదఙ్గులిభి శ్శిరః. ఆఙ్గుల్యగైర్భావము
 లే సంస్పృశేదితి శానకః, శ్లో. 'ప్రణవేనోదకం ధృత్వా ఆత్మా
 నం పరిషేచయేత్, అనేన విధినా విప్రః కుర్యాదాచమనం
 నదా.' ఆచమనకాలే నియమా దర్శితః. — శ్లో. 'నాచామే
 దానసస్థాఙ్గు ర్న బద్ధానన ఏవ వా, సప్రసారితపాదోవా బ
 హిర్వాసుకరోఽపి వా' ఇతి. పవిత్రకర ఆచామే చ్ఛుచిః కర్మార్థ
 మాదగాత్, కుశమాత్రకరో వాఽపి దర్భమాత్రకరోఽపివా,
 పవిత్రం హిరణ్యం, 'పవిత్రం వై హిరణ్యం' ఇతిశ్రుతే. 'సానే
 దానే జపే యజ్ఞే స్వాధ్యాయే నిత్యకర్మణి, నవవిత్రే నదర్భా

వా కరా కురీత నాన్యథా, నిత్యకర్మణి సన్ధ్యాదావిత్యర్థః. అథ మహాజనపరిగ్రహాయాచమనవిధాయితా మూలసూత్రఖండీకా లిఖ్యతే. నూ. 'తిష్ఠన్నాచామే త్ప్రహోవా వాఽఽసీన స్త్రిరాచా మేద్ధృదయంగమాభిరద్భి స్తిరోష్ఠాపరిమృజేద్ద్విరిత్యేకే సకృదు పస్పృశే ద్ద్విరిత్యేకే దక్షిణేన పాణినా నవ్యం ప్రోక్ష్య పాదా శింశేన్ద్రియాణ్యుపస్పృశే చ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే చాథావ ఉపస్పృశేత్.' అత్ర భాష్యాధ్యై—ప్రతిసంస్కృత్యై సంక్షిప్తైః సోపసాకరైర్బుద్ధితైశ్చద్యాయ లిఖ్యతే, భూమిగతాన్వ పాస్పృచమ్యవ్రయతో భవతీత్యాదా నిత్యకర్మాదా ప్రాయ త్యసిద్ధ్యర్థమాచమనం విహితం. తత్ప్రకారమాహ—తిష్ఠన్నతి. తిష్ఠన్నప్రహోవా నాఽఽచామేత్, సన్ధ్యాసీన స్త్రిరాచా మేది త్యాసనవిధానాదేవ (దేహావ) స్థానాదేర్నిషేధసంభవే పృథక్తిష్ఠన్నాఽఽచామేదిత్యారమ్భః కిమర్థః ఇతి చేత్సత్యమ్; ఇదం హి సూత్రం స తిష్ఠదా (ద్యా) చమనం నిషేధతి కింతు జలపానం తథావిధస్య నేతి వదతి. తథా చ గౌతమః—నూ. 'నాజ్జాలినా పిబేన్న తిష్ఠన్' ఇతి. యద్యప్యచమనప్రకరణే జలపాన నిషేధోఽనుపపన్నస్తథాఽప్యసీన స్త్రిరాచామేదిత్యాసనవిధానాదర్థాత్ స్థానాదేర్నిషేధేఽపి శబ్దతస్తత్సిద్ధ్యర్థం వా పున రారమ్భః. అత్ర కేచిత్ —అనేన నిషేధేన క్వచిజ్జలేఽపినాభి దఘ్నే ఊరుదఘ్నే వా తిష్ఠతః ప్రహ్వస్య నాఽఽచమనం భవతి. తన్నిషేధసాధ్యధృతోదకాచమనవిషయత్వానిషేధాత్. తథా చ గౌతమః—'స తిష్ఠన్నుదకేనోద్ధృతేనాఽఽచామేత్' ఇతి. తస్మాదనుద్ధృతోదకే తిష్ఠతః ప్రహ్వస్య నాఽఽచమనసిద్ధ్యర్థం తిష్ఠన్నతి నిషేధ ఇత్యావయః. తచ్చిస్త్యమ్. తిష్ఠన్నాచామే

మేదితి సామాన్యనిషేధస్య విశేషపర్యవసానాయోగాత్, 'స
గ్నస్య వా నాపు సతః ప్రయమణం విద్యతే' ఇతి సూత్రకారే
ణ జలే విద్యమానస్య నాఽఽచమన మస్తీతి ప్రాగేవోక్తత్వా
చ్చ, స చ గౌతమవచనస్య కా గతిః తి వాచ్యమ్. తస్మాద్ధృతో
దకకతణకతిష్కర్తృకాచమనప్రతిషేధక త్వేఽప్య నుద్ధృతో
దకే విద్యమానస్యతద స్తిత్వాప్రతిపాదకత్వాత్, సూత్రాంతర
బాధాయాం తథా పర్యవసానాయోగాచ్చః.

— ఆచమనవిధిః. —

అ (త)థాఽఽచమనవిధి రుచ్యతే—సూ. 'ఆసీన స్థిరా
చామేద్ధృదయంగమాభిరద్భిః'. ద్వితీయాథే తృతీయా, ఆసీన
శ్శుచా దేశే నాసనే దక్షిణం బాహుమూర్వాంతరే కృత్వా
ప్రాజ్ఞుఖ ఉదజ్ఞుఖో వా హృదయంగమాలపః కరతలస్థాను
యావతీషు మాఘో నిమజ్జతి తావతిః ఘేనబుద్బుదరహితాస్త్రి
వారమాచామేత్పిబేత్. బ్రాహ్మణో నాభిగాః క్షత్రియః
కణ్ఠగా వైశ్య స్తాలుగా ఇతి వివేకః. త్రిరోష్ఠా పరిమృశేత్;
త్రివారమజ్ఞువ్రమూలే నోష్ఠా పరిమృజ్యాద్విస్రిశ్యేకేమన్యస్తే,
తుల్యో విశిల్పః. సకృదుపస్పృశేన్నధ్యమాభి స్తీస్పృభి రజ్జులీభి రో
ష్ఠావేకవారమభిమృజ్యాద్విస్రిశ్యేకే తుల్యోవిశిల్పః. దక్షిణేన
పాణినా దక్షిణహస్తేన సవ్యం పాణిం ప్రోక్ష్య తథా పాదా
శిరశ్చేన్ద్రియాణ్యుపస్పృశేత్ అజ్జులీభిః. సర్వేషా మిన్ద్రియా
ణా ముపస్పృశనప్రసంగేన తద్యోగ్యేన్ద్రియాణి పరిగణయతి—
చక్షుషీ ఇతి. ఇన్ద్రియాణితి సచనం స్వరూపవరచేత్రతాజ్ఞుషా
నామికాభ్యాం చక్షుషీ యుగపత్పృథగ్వా సంస్పృశేత్, అ
జ్జుప్రదేశినిభ్యాం నాసికే, అజ్జుష్ఠాపకనిష్ఠి కాభ్యాం శ్రోత్రే,

శ్రోత్రయోగ్యగపత్నిర్వాసంభవేన పృథగితి నిశ్చితం సమ్యక్,
అథాఘోషస్పృశేద్ధస్తా ప్రత్యాశయేత్, ఇదంహి స్తార్తాచమనం
సంధ్యాదౌ కర్తవ్యం, ప్రాయత్యసంపాదకత్వాత్, నూత్రకా
రేణ ముఖ్యతయా విహితత్వాచ్చ స్మృత్యంతరేఽపి—శ్లో. 'సం
ధ్యాయాం కర్మకాలే చ స్మృతేరాచమనం భవేత్, (ఋహ్
యజ్ఞేతు వై కుర్యాచ్చ) తేరాచమనం ద్విజః (బుధః), గోక
ర్ణాకృతి (ర్ణీకృత) వాస్తేన మాషమాత్రం (మగ్నం) పిబేజ్జలం,
తన్నూనన మధికం వాపి (పీతం) సురాపానసమం భవేత్. అజ్ఞు
ష్టాగ్రం సమాకుఞ్చ్య మధ్యమా మధ్యపర్యణి, గోకర్ణం తద్ధి
విజ్ఞేయం సర్వేష్వాచమనేష్యపి. సంహతాజ్ఞులిహస్తేన గృహీ
త్వా చామ్బువీక్షేతమ్, ముక్తాజ్ఞుష్ఠకనిష్ఠాభ్యాం (త్రిః పిబేద్భృ)
హృత్పీఠతః.' అత్రాయం విశేషః—స్వయమేవ వామహస్తావర్జి
తేన పయసాఽఽచమనం కర్తుం న శిశ్యతే, నూత్రకారానభి
మతత్వాత్. తథాహి—నూ. 'యంవాప్రయతమాచామయే'
'దితి. అత్రాయ మస్థః—ప్రయతో యం వాఽన్యమపి ఆచా
మయేతోఽపి ప్రయతో భవతి, సర్వథా స్వయం వామహస్తా
వర్జితాభిరద్భిరాచమనం న కుర్యాత్. ఏతేన శాస్త్రాన్తరోక్త
కమణ్డలుధారణమప్యచార్యస్య నాభిమతమితి గమ్యతే. అలా
బుసాత్రేణ నారికేళవాత్రేణ వా స్వయమాచమనమూచరన్తి
తన్నాభిమతమాచార్యస్యేతి తాత్పర్యమ్. అన్యః ప్రయతోఽస్తి
చేత్తేనై వాచమనజలం పరిగృహ్య స్వయమాచామేత్. న
స్వయంవాత్రాన్తరేణ వామహస్తావర్జితేన జలేన తత్కుర్యాత్.
యదా స్వీయః ప్రయతో నాస్తి తదా నదీతీరం గత్వా స్వయ
మేవాచామేత్. అత ఏవ భూమిగతా స్వపాన్వితమ్య ప్రయ

అో భవతీత్యత్రాఽఽ చమ్యేతిస్యకర్తృకక్వాప్రత్యయనిర్దేశః.
 అన్యథా తదానీమప్యచమనీయత్వే (య్యేతినిర్దేశావత్తే. ఇద
 మాశ్చలాయనానామపి సమానమ్, కథమితి చేదుచ్యతే తన్యా
 చమనస్య, శ్లో. 'సన్ధ్యాయాం కర్మకాలే చ స్మృతేరాచమనం
 భవేత్, బ్రహ్మయజ్ఞే తు వై కుర్యాచ్చు' తేరాచమనం బుధః'
 ఇతివిశేషేణ నిర్దిష్టత్వాత్. నను సన్ధ్యాయామపి శ్రౌతాచ
 మనమస్తు కో దోష ఇతి చేన్న, —శ్లో. 'బ్రహ్మయజ్ఞే తు వై
 కుర్యాచ్చు' తేరాచమనం ద్విజః' ఇతి వచనవిశేషేణ తస్య
 శ్రౌతకర్తృత్వాత్. కించ—సూ. 'ప్రాగుదగాహవనీయాదవ
 ణ్ధాయప్రాజ్ఞభో యజ్ఞోపవీత్యాచమ్య' ఇతి ఆశ్వలాయన
 శ్రౌతసూత్ర ఆచమ్యేతి విధానం శ్రౌతాచమనప్రాప్త్యర్థమితి
 వృత్తికారేణ వ్యాఖ్యాతమ్. ఏవం చ తస్య స్మార్తకర్మణ్యపి
 ప్రవేశే సూత్రీతాత్పర్యవిదాం సూత్రీ (వృత్తి) కారాణాం
 వ్యాకోపః స్యాత్. అనుష్ఠానే తు విశేషోఽస్తి. తథాహి—
 త్రిః విబేద్యక్షణకరేణ వామకరే జలం నిక్షిప్య హస్తావభ్యుక్ష్య
 ముఖం ద్వివారం స్రమ్మజ్ఞాథ పాదావభ్యుక్ష్య చతస్పభిరణ్ఘ్రీ
 భిరోష్ఠా సమ్మజ్ఞాంజ్ఞుచత్వనిభ్యాం నాసికారస్థిద్వయం సం
 స్పృశ్యాంజ్ఞుచమధ్యమాభ్యాం చక్షుషీ సంస్పృశ్యాంజ్ఞుచానామి
 కాభ్యాం శ్రోత్రేనస్పృశ్యాంజ్ఞుచకనిష్ఠికాభ్యాం నాభిం సంస్పృ
 శ్య హస్తతలే హృదయం సంస్పృశ్య నర్వాభిరణ్ఘ్రీభి శ్చిరో
 బాహూచ పరిస్పృశేత్. తదుక్తం బాధాయనేన—సూ. 'ప్రథ
 మపానేన యుగ్వేదం ప్రీణాతి, ద్వితీయపానేన యజుర్వేదం
 ప్రీణాతి, తృతియపానేన సామవేదం ప్రీణా త్యథ సవ్యకరేణ
 జలముత్సృజే (పస్పృశే) తేన పితౄన్ప్రీణాత్యథ హస్తావభ్యుక్ష్య

తేనేతిహాసపురుగాదీని ప్రీణాతి ముఖం ద్విః పరిమృతేత్ప్ర)ధమ
 మార్జనేన అధర్వణవేదం ప్రీణాతి, ద్వితీయమార్జనేనాక్లాని.
 ప్రీణాత్మ్యథ పాదావభ్యుక్త్య తేన విష్ణుమగ్నిం ప్రీణాత్మ్యథ
 చతన్మభిరజ్జులిభి రోషే సంస్పృశేత్తేన సరస్వతీం ప్రీణాత్మ్యథా
 జ్ఞవత్సరసిభ్యాం నాసాద్వాశేసంస్పృశేత్తేన వాయుం ప్రీణా
 త్మ్యథాజ్ఞవత్సమధ్యమాభ్యాం చతుషీ సంస్పృశేత్తేన చంద్రాదిత్య
 ప్రీణాత్మ్యథాజ్ఞప్తానామికాభ్యాం శ్రోత్రే సంస్పృశేత్తేనాఽఽ
 కాశం ప్రీణాత్మ్యథాజ్ఞవత్సకనిష్ఠికాభ్యాం నాభిం సంస్పృశేత్తేన
 పృథివీం ప్రీణాత్మ్యథాస్తతిలేన హృదయం సంస్పృశేత్తేన చ
 పద్మపాణాస్త్రిణాతి, సర్వాభిరజ్జులిభిః శిరో బాహూ చ సం
 స్పృశేత్తేనాశ్వినౌ దేవతే ప్రీణాతి, తేన పరబ్రహ్మస్థానం పర
 బ్రహ్మ ప్రీణాతి ఇతి. ఇదంవ్యచమనం సన్ధ్యాదౌ కర్తవ్యం.
 అథ సన్ధ్యోపాసనకాల ఇతితేనైవోక్తత్వాత్. అత్ర కేదిద్భ
 ణన్తి—ఋగ్వేదాయనమః, యజుర్వేదాయనమః, సామవేదా
 యనమః, ఇత్యాదిప్రకారేణ చతుర్వ్యవైర్మనైః పరికల్పితైర
 నుష్టానం కర్తవ్యమితి. తేతావత్ప్రవృత్త్యా, తత్కల్పనాయాం
 బోధాయనసూత్రం ప్రమాణమహోస్విద్వచనాన్తరం, న ద్వి
 తీయః, తథావిధవననాన్తరాశ్రవణాత్. నాఽఽద్యః, బోధా
 యనవచనస్య తథాత్వేతికర్తవ్యతాప్రతిపాదకత్వేన తత్ర
 సామర్థ్యాభావాత్. అన్యథా—శ్లో. 'త్రిః ప్రాశ్నీయాద్యద
 మ్భుస్తు ప్రీతాస్తేనాస్య దేవతాః, బ్రహ్మవిష్ణుశ్చరుద్రశ్చ భవన్తి
 హి న సంశయః. గజా చ యమునాచైవ ప్రీయతే హస్తమార్జ
 నాత్, పాదాభ్యాం ప్రీయతే విష్ణుర్బ్రహ్మశిరసి కీర్తితః. నాన
 త్యానత్ర ప్రీయతే స్పృష్టే నాసాపుటే ఉభే, స్పృష్టే లోచ

నయోస్త్యేతౌ ప్రీయేతేత్యనలానితా. స్కన్ధయోః స్పర్శనా
 దేవ ప్రీయస్తే సర్వదేవతాః, నాభినంస్పర్శనాన్నాగాః ప్రీయస్తే
 చాన్య నిత్యకః, సంస్పృష్టే హృదయే చాన్య ప్రీయతే చస్త్రీ
 దేవతా, మూర్ధాసంస్పర్శనాదన్య ప్రీతస్తు పురుషో భవేత్.
 ఇత్యత్రాపి బ్రహ్మణే నమ ఇతి ప్రథమపాసం స్యాద్విష్ణవే నమ
 ఇతి ద్వితీయపాసం స్యాద్బ్రహ్మాయ నమ ఇతి తృతీయపాసం
 స్యాదేవం సర్వం యోజ్యం నచేష్టావత్తిః; అనంప్రతిపత్తేః. న హి
 కుత్రాపి దేవే శిష్టా ఏవమాచరన్తి, న చ తద్వచనస్య ప్రీణనే
 తాత్పర్యాన్న తత్ర నామర్థ్యమితి వాచ్యమ్. తథా ప్రకృతేఽపి
 శీతలాదృష్టిదీప్తియతామ్, అవిశేషాత్. న చ బోధాయనోక్తం
 కథమాశ్వలాయనానాం గ్రాహ్యమితి వాచ్యం. తస్య ఆశ్వలా
 యనాచార్యవత్తచ్చాఖ్యాభిమానిత్వాత్. తదుక్తం స్మృత్య
 స్తరే—శ్లో. 'బోధాయనో జయస్తశ్చ ఆశ్వలాయనశౌనకా,
 వృత్తినూత్రకృతావేభిరుక్తం తత్ప్రీవపీచ్యహమ్' ఇతి. ఆశ్వ
 లాయనశ్చ వచనస్మృతికర్తా, వృత్తికృతూనత్రకృద్భూత్యాకర్తేతి
 వివేక సంప్రదాయః ఇతి ఆశ్వలాయన గృహ్యపరిశిష్టకారేణ
 ప్రకారాస్తరేణ నిర్ణీతమ్, తథాహి—ఉదకం దక్షిణేన పాణి
 నాఆదాయ కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠే విశ్లిష్టేవితత్య తిస్రాఽస్తరాఙ్గులీః సం
 హతోర్ధ్వః కృత్వా బ్రాహ్మేణ తీర్థేన హృదయప్రాపి త్రిః
 పీత్వా పాణే ప్రత్యుల్య సంస్పృష్టామ్భుసా చాఙ్గుష్ఠమూలే
 నాఽఽకుఞ్చతోష్ఠమూన్యం ద్విః పరిమృజ్య నకృచ్ఛనంహతమ
 ధ్యమాఙ్గులీభిః పాణిం ప్రత్యుల్య సవ్యం పాణిం పాదౌ శిర
 శ్చాభ్యుత్త్య స్పృష్టామ్భుసా సంహతమధ్యమాఙ్గులిత్రీయాగ్రే
 ణాఽఽస్యముపస్పృశ్య సాఙ్గుష్ఠయా ప్రిదేశిన్యా ఘ్రిణవిల

ద్వయమనామికయా చతుః శ్రోత్రే కనిష్ఠికయా నాభిం చ
 తలేన హృదయం సర్వాభి రఙ్గులీభిః శిరస్తదగ్రైరంశా చోప
 స్పృశేదిత్యేతదాచమనమేవం ద్వీరాచమ్యేతి. తత్ర కల్పద్వ
 యేఽవిగీతశిషాచారాదాచారో వేదితవ్యః, స చాఽవస్తాపీ
 యానాంస్తారాచమసప్యరణ్యకోక్తశ్రోతాచమనాపేక్షయాన
 విశేషోఽస్తీతివాచ్యమ్, శుక్త్యుక్తత్వేన సూతోక్తత్వేనచ
 భేదాత్. కేచిత్తు శ్రాతే త్రిరాచామేదిత్యాదయో మంత్రాస్తా
 న్పఠఞ్చోతాచమనం కుర్యాత్. స్మారే తు తూష్ణీమితి భేద
 మావాః. ఇదమత్రాకూతమ్—శ్రోతే ద్విః పరిమృజ్య
 సకృదుపస్పృశేదితి ద్వివారం పరమార్జనమేకవారముపస్పృశనం
 చ విహితమ్, స్మారే తు తిరోష్ఠా పరిమృశేద్ద్విరిత్యేకేసకృ
 దుపస్పృశేద్ద్విరిత్యేక ఇతి తుల్యవికల్పితానుష్ఠానేనవిశేష ఇతి
 సర్వం సుస్థమ్.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపట్టితవరచితే
 నిర్ణయకల్పవల్క్యఖ్య తైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే
 ద్వితీయోగుచ్ఛః.

అథ తృతీయ గుచ్ఛః

—॥ ప్రాణాయామలక్షణమ్. ॥—

అథ ప్రాణాయామ లక్షణముచ్యతే. అర్థం వా సిసాధ
యిషురితి. ప్రాణాయామక ర్తవ్యతాపృతిపాదకమాపస్తమ్బనూ
త్రమ్. అత్ర పృత్తికారః—అర్థంప్రయోజనం తచ్చ దృష్టమ
దృష్టం వా సిసాధయిషుఃసాధయితుమిచ్ఛుః సన్నాతమితోరా
శరీరగ్లానేః ప్రాణమాయఃప్రేత్తివారం ప్రాణాయామం కుర్యా
దితి. తస్మాత్సద్భావవద్దనస్యాదృష్టార్థక త్వేన తదాచా ప్రాణ
యామివశ్యక ఇతి సిద్ధమ్. స్మృత్యంతరే మనుః—శ్లో. 'సవ్యా
హృతింసప్రణవాం గాయత్రీం శిరసా సహ, త్రిః పఠేదాయత
ప్రాణః ప్రాణాయామః స ఉచ్యతే.' స్మృత్యంతరే యాజ్ఞవ
ల్క్యః—శ్లో. 'గాయత్రీం శిరసా సార్థం జపేద్వాప్యహృతిపూ
ర్వకామ్, పృతిప్రణవసంయుక్తాం త్రి రయం ప్రాణసంయుః.'
యోగయాజ్ఞవల్క్యః—భూర్భువస్స్వర్మహర్జన స్తనస్సత్యంతథై
వచ,సప్తచోంకారసంయుక్తాస్తథా శత్రువితుగపదమ్'. తథోంకా
రసంయుక్త మిత్యర్థః. —శ్లో. 'ఓమాహ జ్యోతిరిత్యేతచ్ఛిరః
పశ్యాత్ప్రయోజయేత్, త్రిరావర్తనయోగాత్తు ప్రాణాయామః
స శబ్దః'. ప్రాణాయామస్య సకలకలుషనివృత్తిః ఫల మిత్యాహ
మనుః—శ్లో. 'దశప్రణవసంయుక్తాః ప్రాణాయామాస్తుషోడశ,
అపి భూమివానం మాసా త్పున స్త్యహరహః కృతాః' ఇతి.

విజ్ఞానేశ్వరే—శ్లో. 'ప్రాణాయామశతం కార్యం సర్వపా
పాపను త్రయే, ఉపపాతకజాతానామనాదిష్టస్య చైవ హి'.
పూరకకుమ్భకరేచ కాత్మకాన్నాప్రాణాయామాస్సంధ్యాత్రియేఽ
ప్ర్యాదౌఽగ్నిస్కుర్యాదితి, స్మృతిరిత్నాకరే—శ్లో. 'ప్రాణాయామ
త్రియం కృత్వా సన్ధ్యాపాసనమాచరేత్, స్నానే దానే జపే హో
మే అశక్తావేకమేవ వా, అపరాగ్నే—శ్లో. 'ప్రాణాయామత్రి
యం కృత్వా సన్ధ్యా సుచ తిస్త్వపిహోతోపకారే—శ్లో. 'సన్ధ్యా
దావర్ష్య దానే చ ప్రాణాయామైకమాచరేత్, అన్యత్రైవ
తు కర్తవ్యః ప్రాణాయామా శ్రుయశ్రుయః సన్ధ్యాదావేకా
నేకయోగ్వికల్పః. ఏవంచ ప్రాణాయామస్త్రీవిధః, తదుక్తమ్—
శ్లో. 'పూరకః కుమ్భకో రేచ్యః ప్రాణాయామస్త్రీలక్షణః, నాసి
కాకృష్ట ఉచ్చాస్వా ధ్మాతః పూరక ఉచ్యతే. కుమ్భకో నిశ్చ
లశ్వాసా రే (రి) చ్యమానస్తు రేచకః, త్రయాణామనునన్దాస
ప్రకారమాహ—శ్లో. 'వామనాసాపుటేనైవ పూరయేత్పు
రకః స్మృతః, కుమ్భకో నిశ్చలశ్వాస స్తావత్కాలం సమస్త్రీకమ్.
దక్షినాసాపుటేనైవ రేచయేద్రేచకః స్మృతః' ఇతి. గృన్థా
స్తరే—శ్లో. 'వామేన పూరయే ద్వాయుం పూరణాత్పూరకః
స్మృతః. వాయుం నిగృహ్య మనసా జపేన్మస్త్రీమనన్యధీః,
కుమ్భకస్సతు విజ్ఞేయః ప్రాణాయామస్య లక్షణమ్'. స్మృత్యర్థ
సారేవ్యాసః—శ్లో. 'దక్షిణే రేచకం కుర్యాద్వామేనాపూర్య
చోదకమ్, కుమ్భకేన జపం కుర్యాత్ప్రాణాయామః స ఉచ్య
తే. పంచాంగులీలిగ్నాసాగ్రీవీడనం ప్రణవాభిధా, ముద్రేయం
సర్వపాపఘ్నీనానప్రీత్యహస్తయోః, కనిష్ఠానామకాఙ్ఠస్థైర్నా

సాగ్రిస్య పరిషేదనమ్, ఓంకారముద్రా సా పోక్తాయ తేళ్ళ బ్ర
హ్మచారిణః. ఇతి. స్మృత్యంతరేఽపి—‘సన్నిమూలితదృశ్యానీ పా
ణాయామం సమాచరే’దితి. ఏవం పాణాయామః కర్తవ్య ఇతి
స్థితే తద్వినియోగో మస్త్రస్తావద్యాభ్యాయతే—

—ప్రాణాయామమస్త్రవ్యాభ్యాసమ్. —

ఓం భూః, ఓం భువః, ఓం సువః, ఓం మహా, ఓం
జనః, ఓం తపః, ఓం సత్యమ్, ఓం తత్సవితు ర్యరేణ్యం భర్గో
దేవస్య ధీమహి, ధియో యోనః ప్రచోదయాత్, ఓమాపో
ఞ్యోతీ రసోఽమృతం బ్రహ్మ భూర్భువ స్సువరోమ్.

ఓం భూతి. అనేన మస్త్రేణ నాసాగ్రిస్యంతలోచనస్తద
భిధేయం బ్రహ్మ హృది ధ్యాయ న్సూర్యోక్తమార్గేణ పాణా
యామత్రీయం కర్తవ్యమితి వేదితవ్యమ్. అత్ర ప్రథమతః ప్ర
ణవపదం భూలోకాద్యభిమానిన్యో దేవతా ఓంకారార్థ బ్రహ్మ
కేవల ప్రస్తూయంత ఇతి తాత్పర్యేణ నిర్దిష్టమ్. వస్తుతస్తుఓమితి
చదన్యంగీకృతివాచకత్వ మక్షీకృత్య భూలోకాద్యభిమానిన్యో
దేవతా మయా కృతమాహ్నికమనుజానన్విత్వాకయేన భ
క్తిశ్రద్ధాపూర్వకం తద్దేవతాయై స్వకృతకర్మనివేదనసిద్ధ్యర్థం
తత్పదమాదా వర్ణితమ్. నిగమస్తు—ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవ
క్ష్యన్నాహ బ్రహ్మాహ్నిశామ్నవానీతి. ఓంకారః స్వర్గద్వారం
తస్మాద్బ్రహ్మోఽస్వేష్యమాణ ఏతదాది ప్రతిపద్యతే. ‘ఓంకార
శ్చాకశబ్దశ్చ ద్వావేతే బ్రహ్మణః పురా, కణ్ఠం భిత్వా వినిర్వా
తే తస్మాన్మాతర్దలికాపుభా’ ఇతి శ్రుతిసూత్రస్మృతిషు ప్రణవప
దస్య శ్లాఘ్యయా నిర్దిష్టత్వాదత్రాప్యదా తన్నిర్దేశః. అత్రా
యమక్షరార్థః—అనతి సంసారసాగరాదితి ఓమ్; యే హి పురుష

ధారేయా నిత్యనైమిత్తికకర్తభిః ఫలానభినన్దికృతైః పరమేశ్వరం నిత్యమారాధయన్తి, తేభ్యః స్వాత్మతత్త్వం ప్రతిపాద్యతాన్తు స్థరసంసారసాగరాత్తారయతీతి తాత్పర్యాద్భః. తారయతి తస్మాదుచ్ఛేదే 'తార' ఇతి శ్రుతే. సమస్తారాయ, చేత్యత్రీతథా వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. అత ఏవ ప్రణవపర్యాయేషు తారవదప్రయోగం వశ్యామః. 'యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః' ఇతి శ్రుత్యా తదనుగ్రహస్యైవ తత్సాక్షాత్కారహేతుత్వమితి తదనుకమ్పితవచ శోకం తిరతి నేతర ఇతి తాత్పర్యం. అత్ర సన్సారనివృత్తిరవిద్యానివృత్తిః సా చ జ్ఞానసాధ్యా; తేన పరమపురుషార్థః 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి' 'నన్యఃపంథా విద్యతేఽయనా' యేతి శ్రుతే. అత్రాయం రూపనిష్పత్తిప్రకారః—'అవ రక్షణ' ఇతి ధానోరవతేష్టిలోపశ్చేత్యణాదికనూతేణ మన్మత్స్వయో విహితః. తస్య 'జ్వరత్వకే' త్యాదికోఠః. తతో గుణః, తతః క్షణ్ణచ్చారణమితి ప్రక్రియయా ఓమ్, ఇతి నిష్పన్నమ్, 'అకార ఉకారో మకార ఇతి తానేకథా సమభవత్తదేతదోమ్' ఇతి శ్రుతే. అత్రాయం భావః, బ్రాహ్మణమాత్రిస్య ఫలవదర్థావబోధపర్యవసాయి సకలవేదాధ్యయనం విహితమ్. స్వకర్మ బ్రాహ్మణస్వాధ్యయన మితి ధర్మశాస్త్రాత్. తత్రదై వాన్తానుమాత్పురుషాయుషోఽల్పకాలత్వాచ్చ న తత్రీతద్యాగ్యం సంభవతీశ్యతః సర్వసాధారణ్యేన సకలవేదాధ్యయనఫలసిద్ధ్యర్థం సకలవేదసారభూతః ప్రణవః ప్రథమతః పఠితః. యుక్తంచైతత్ 'ఓజ్జ్కారః సర్వవేదానాం సారభూతః ప్రకీర్తితః' ఇతి వచనాత్. అస్య వేదసారత్వం బృహస్పచబ్రాహ్మణే—'ప్రణవతిరకామయ' తేత్యస్మిన్భణ్డే ప్రతిపాదితమ్. 'ప్రణవస్స

ర్వవేదానాం ఇతి గీతావచనాచ్చ, 'ఓమితీదగ్ంసర్వ' మితి శ్రుత్యాచ సర్వవేదమయత్వశ్రవణాచ్చ, 'ఋచో అక్షరే పరమోమ్యోమ'నితిశ్రుత్యా చ సర్వవేదసారభూతత్వాత్సర్వమయత్వశ్రవణాత్తస్మాదౌ ఉపదేశః. నను తస్య వర్ణాత్మకత్వేన కథం సర్వమయత్వమితిచేదుచ్యతే—తస్యసర్వమయత్వం సర్వాత్మకబ్రహ్మభివ్యక్తియోగ్యస్థానకత్వాత్. తదుక్తమూచారైః— 'నేదీయోబ్రహ్మణః స్థానం సాలగ్రామో హరేర్యథా' ఇతి, ప్రకరణాదోంకారస్య పరామర్శః, తదక్షరం నేదీయోఽన్తికతమం స్థానం నిత్యానపాయితదభివ్యక్తియోగ్యమిత్యర్థః. 'అన్తికబాధయోగ్నేదసాధావితి పాణినిస్తరణాత్. అత ఏవ 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' 'గిరామస్త్యేకమక్షరమ్' ఇత్యాదిషు తస్య బ్రహ్మత్వమేవోక్తమ్, తదభివ్యక్తియోగ్యస్యాఖణ్డానందచిదేకరసస్య నిష్కలజ్జస్య పరమేశ్వరస్య స్వరూపచరీక్షకం నిబిడతరం పర్యాయోచయద్భిరపి యోగిభిః స్పష్టతరం గ్రహీతుమశక్యత్వాత్తస్మిన్నేవాక్షరే బ్రహ్మత్వస్యపదేశః. స్థూలార్జునస్థితీన్యామేన తస్య బ్రహ్మత్వస్యపదేశ ఇతి శ్రుతేస్తాత్పర్యం వర్ణనీయమ్. అన్యథా యోగపాశజ్జలనూత్రే— 'తస్యవాచకః ప్రణవః' ఇతి ప్రణవస్య తద్వాచకత్వాభిధానం ముఖాన్యత్. ఓంకారస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. తస్మాదుక్త ఏవ పథాః స్వీకర్తవ్యః. కించ తురీయాశ్రమస్వీకారవేలాయాం— 'వేదా నిమం లోకమముం చ పరిత్యజ్య' ఇత్యాదినా సకలవేదపరిత్యాగో బోధ్యతే. తథాఽపి ప్రణవస్యపరిగ్రహ ఏవేతి సకలవేదసారభూతత్వమవగమ్యతే; 'యతీనాం ప్రణవోమస్తః' ఇతి వచనాత్. యతిధర్మప్రకరణే మనునాఽప్ర్యుక్తమ్— 'ఆత్మజ్ఞానే శమే చ న్వా

దేవదాభ్యాసే చ యత్నవాన్ ఇతి. అత్ర వేదాభ్యాసః ప్రణ
 వాభ్యాస ఇతి విజ్ఞానేశ్వరేణోక్తమ్. కించ 'ఆత్మలాభాన్న
 పరం విద్యతే. 'న్యాయ్యాన్నితధనస్తత్త్వజ్ఞాననిష్ఠోఽతిధిప్రియః,
 ఇత్యాది వాస్తత్తత్త్వలాభః పరిమితేయానితి క్రూయతే,
 తత్ర ప్రణవం, జపతస్తదర్థం భావయత శ్చిత్తైకాగ్ర్యద్వారా
 తల్లాభః సిద్ధతీతి లోకానుజిమ్ముక్షయా ప్రథమతస్తన్నిర్దేశః
 కృతః. అతస్తజ్జపస్తదర్థానుసన్ధానపురస్కరం కర్తవ్య ఇత్యుక్తం
 భవతి. తదుక్తం యోగపాతజ్జలసూత్రే—'తజ్జపస్తదర్థభావ
 నమ్' ఇతి. అత్ర భాష్యమేవం లిఖ్యతే—'ప్రణవస్య జపః ప్రణ
 వాభిధేయస్య చేశ్వరస్య భావసంతస్తాదస్య జప్తః ప్రణవార్థం
 చభావయత శ్చిత్తమేకాగ్రం సంపద్యతే. తథాచోక్తమ్—
 'స్వాధ్యాయాద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమావసే
 త్, స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా పరమాత్మా ప్రకాశతే
 ఇతి. ప్రణవస్యాపి స్వాధ్యాయత్వేన తజ్జపాద్భిత్తైకాగ్ర్యలక్ష
 ణేణోయోగః సంభవతి. 'యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః' ఇతి పాత
 జ్జలేయోగలక్షణముక్తమ్. యద్వా సకలకర్మకలాపి చిత్తై
 కాగ్ర్యమావశ్యికమితి సన్ధ్యాకర్మకాలే తత్సిద్ధ్యర్థముక్తరీత్యా
 తత్సంపాదకః ప్రణవః కర్తవ్య ఇతి ప్రథమతస్తన్నిర్దేశ ఇతి
 గాయత్రీ హృదయదర్శనాత్ ఇతి సర్వం నుద్దరమ్. ప్రకృతమ
 నుసరామః. భూః భూలోకః, భూరితి భూర్లోక ఇతి గాయత్రీ
 హృదయే దర్శనాత్. ఓం ప్రణవాత్మకః, ప్రణవాభిధేయపరబ్రహ్మ
 భిన్న ఇత్యర్థః. అథ శబ్దయోః సామానాధికరణ్యమేకార్థకత్వ
 మితి వాచ్యమ్. తథా చ ప్రణవాభిధేయం బ్రహ్మైవభూలోకాదీ
 నామిత్యర్థః పర్యవసన్నః. బ్రహ్మసత్త్వావ్యతిరేకేణ భూలోకాది

ప్రపంచస్య పృథక్సత్తానంగీకారాదితి భావః. నను బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వే కిం మానమితి చేన్న, అథ భూమా స ఏవాథ స్తా త్న ఉపరిష్టాత్పు పశ్చాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదగ్ం సర్వమ్, సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ నేహ నాకాఽస్తి కించనః ఇత్యాది శ్రుతిభ్యోబ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వశ్రవణాత్. నను స ఏవాథస్తాదిత్యత్ర సప్తమ్యుక్తేఽథస్తాదితి ప్రత్యయవిధానాదసః (శ్చ) ర్యగత్వమేవ ప్రతీయతే, న సర్వాత్మకత్వమితి చే దుచ్యతే—(బ్ర)హ్మణోఽక్రియత్వ శ్రవణాత్, తథా చ) బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వం ప్రామాణికమితిభావః. పస్తుకస్తు భూరితి భూలో కాభిమానినీ దేవతా. ఓమిత్యంగీకృతౌ, 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతా'వీతి ణోశాత్, భూలోకాభిమానినీ దేవతా మత్కృత మాహ్నికమగ్నీకరోత్వితి. తత్తల్లోకాభిమాని దేవతాయై స్వకృతమాహ్నికం సమర్పయన్పార్థిర్యయతీతి భావః. ప్రతిపదం ప్రణవకీర్తనమతిదాధ్యార్థమితి బోధ్యమ్. తదుక్తమ్—'సప్త వ్యాహృతయః సప్త లోకా భూరాదయః క్రమాత్, ప్రత్యేకం ప్రణవాదిత్వాత్తస్మయా ఇతి సూచ్యతే.' శ్లో. 'బ్రహ్మదశ్చతురీయం చ ప్రణవస్పార్థ ఉరితః, తస్మయ త్వేన భూరాదీన్ధ్యాత్వా సప్రణవాం జపేత్' ఇతి. గాయత్రీతు జపావసరే వ్యాఖ్యానయతే, ఓమాహ జ్యోతిరితి గాయత్రీశిరః, ఇతి రహస్యమ్. తస్మాయమర్థః—అపః జలమ్, ఓం బ్రహ్మైవేత్వార్థః. 'అపః స్త్రీ భూ' మ్నాతి ణోశాత్. జ్యోతిః సారాదితేజః ఓం బ్రహ్మ, 'తేజస్తేజస్వి నామహమ్' ఇతి గీతావచనాత్. రసః మధురాదిర్బుధ్దై న. 'రసోఽహమహ్ను కాంతేయ' ఇతి గీతావచనాత్. యచ్చ అమృతం దేవానామహ్నుభూతం పయస్తదపి ప్రణవప్రతీపాద్యం

బ్రహ్మో వేత్త్యర్థః. బ్రహ్మ సామవేదః, 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్ర' హ్మోతి తో శాత్. 'వేదానాంసామవేదోఽస్మి' ఇతి గీతాపచ నాత్. భూర్భువస్సువరోమ్ ఇతినస్తానాం భూలోకాదీనాముప లక్షణమ్. సంస్వం పూర్వవత్. ఓంబ్రహ్మ, యద్వా బ్రహ్మశబ్దస్య పరబ్రహ్మోవాగ్ధః, తథాచ—ఓంకారవాచ్యం బ్రహ్మపరబ్రహ్మో వేత్త్యర్థః. శేషం సుగమమ్. అథసాయంకాలే నద్యాదిజలా శయం గత్వా పాదా హస్తాచ ప్రత్యేకవిధిపదాచమ్య శుభ్రోవస్త్రం ధృత్వా ద్వీరాచమ్యప్రాజ్ఞుః ఉదజ్ఞుభో వోర్ధ్వ జ్ఞ రుపవిశ్వా స్తరాసుకరః కుశపాణి స్త్రీన్సానాయామూ స్సృతావేశక్తశ్చేదేకం వా కృత్వా మమోపాత్తమరితక్ష యార్థమిష్టదేవతావ్రీత్యర్థం సాయంసన్ధ్యాముపాసివ్య. ఇతి సం సఫలో మార్జనప్రకారః.

కల్ప్య ప్రశస్తముదకం బ్రహ్మముఖాభ్యేన మస్త్రీణాభిమస్త్రీ చ తదుదకం స్పృష్ట్యా శ్లో. ఆపో హిష్ఠాదిభిర్మస్త్రైర్దైభః శిరసి మార్జయేత్, బ్రహ్మముఖోఽయం మనునా సరుక్తః శ్లో. 'ఓంకారపూర్వీకాస్త్రిసో మహావ్యాహృతయోఽవ్యయాః, త్రివదా చైవ గాయత్రీవిజ్ఞేయం బ్రహ్మణో ముఖమ్'. గోవిలః— 'స్పృష్ట్యా చాభిష్టుతం తోయం మూర్ధ్నా బ్రహ్మముఖేన చ, ఆపో హిష్ఠాదిభిర్మస్త్రైర్దైభః శిరసి మార్జయేత్' ఇతి. మూ ర్ధ్నా గాయత్రీశిరసా, ఓమాప ఇత్యాదివేత్త్యర్థః. మార్జనం నామ శిరసి ప్రక్షణమ్, 'శిరసి ప్రక్షయేన్మస్త్రైః కుశైః సో దకబిందుభిః' ఇతి వచనాత్. అభిష్టుతమభిమస్త్రీత మిత్యర్థః అత్ర మార్జనప్రకార ఉక్తః స్మృత్యంతరే—'ఆపో హి ష్ఠేతి తిస్సృభి ర్దైభర్జనమాచరేత్, పక్షేపదే క్షిపేన్మూర్ధ్ని

ప్రతిప్రణామసంయుతమ్. తిస్మభిస్తృచస్సైర్నవభిః పదైరిత్యర్థః. పదేపద ఇతి లిङ్గాత్. ప్రతిపదం ప్రణామసంయుతమిత్యర్థః. మార్జనస్యఫలమాహ వ్యాసః—శ్లో. 'రజస్తమామోహజాతాజ్ఞాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిజాన్, వాఙ్మనఃకాయబద్ధోమాన్నవైతాన్నవభిర్దహేత్' శౌనకః—శ్లో. 'ఆత్మానం ప్రణవేనైవ ఫరిషిచ్య జలైస్సహ, కుర్యాత్ప్రణవైః పాదైర్మార్జనం తు కుశోదకైః. యస్య క్షయాయేతి జలం సకుశం ప్రదక్షిపే దధః' శాతాతపః— 'ఋగస్తేవాఽథ పాదాస్తే మార్జనం సుసమా (తు సమీ) హితః, లర్ధర్పాస్తే తథాకుర్యాచ్చిష్టానాం మతః ఫూదృశమ్' ఇతి. తచ్చ మార్జనమవిచ్ఛిన్నధారయా కార్యమ్. తదుక్తం పరాశరమాధవీయే— 'ధారాయతేన తోయేన సన్ధ్యోపాస్తిర్విగర్హితా, వితరోన ప్రశంసన్తి సప్రశంసన్తి దేవతాః. కథం తర్హి కర్తవ్య మిత్యాశంఖ్య త్యైవోక్తమ్— 'సద్వాస్తీరే తటాకే వా భాజనే మృణ్మయేఽపివా, బేదు మ్బరే వా సావణే రాజతే దారుసంభవే. ధృత్వా తు వా మహస్తే స (పా) సన్ధ్యోపాస్తిసమాచరేత్' ఇతి. ధృత్వేతి మృణ్మయభాజనాదిభిః సర్వైః సంబధ్యతే. సంప్రత్యోదకమితీశేషః సను వామహణో నిధాయ మార్జనం కార్యమితి వర్ణితంతత్తు 'వామహస్తే జలం ధృత్వా యే తు సన్ధ్యాముపాసతే, నాసన్ధ్యా వృషలీ జ్ఞేయా అసురాస్తస్మత్స్పితాః' ఇతి శాస్త్రాస్తరవిరుద్ధం భవతీతి చేన్న, తద్వచనస్య పాత్రాస్తరసంభవవిషయత్వాత్. తదుక్తం పరాశరమాధవీయే— 'మృణ్మయాదిపాత్రాస్తరసద్భావే వామహస్తో నిషిద్ధః, మృణ్మయా

ద్యభావే 'కృత్వాతు వామహస్తేవా' ఇతి విధానాత్. తేన న
 ణోఽపివిరోధః. మన్త్రాస్తరే (మన్త్రా)గమే విశేషః కీర్తితః—
 'స్పృష్ట్యాహస్తేన వామేన తతేన ద్యాదికేషు చ, పాణినా దక్షి
 ణేనైవ మూర్జయేత్సుకు శేనతు. పాత్రస్థితోద కేనైవ వామహస్తా
 దకేనవా, గృహీత్వామూర్జనం కుర్వాదన్యభానాఽచరేత్సదా
 ఇతి. ఏవం మూర్జనం కర్తవ్యమితి స్థితే తద్వినియక్తమన్త్రార్థో
 విచార్యతే.

మూర్జన మన్తార్థః.

మూ.మంత్రిః. ఆపో హిస్థా మయోభుషస్తా న ఊర్జే దధాతన.
 మహేరణాయ చతునే (తై. ఆ. ౧౦. ౧).

ఆపోహిష్ఠే.తి. హేఆపః, హిశబ్ద ఏవకా రాధః, తథాచయూయ
 మేవేత్యర్థః పర్యవసన్నః, మయోభుషః=సుఖసంపాదయిత్ర్యః,
 స్థ=భవథ, దీర్ఘశ్చాస్తనః. తాసాం స్నానాదిహేతుజ్యేన సు
 ఖోత్పాదకత్వం జగత్ప్రసిద్ధమితి భావః. యద్వా హేఆపః,
 యూయమితి శేషః. స్థేతిలిబ్ధబలాత్. మయోభుషః=సుఖభూ
 మయః, స్థ హి=భవథ ఖలు, దర్శనస్పర్శనస్నానాద్యనేకక్రియా
 భిః సకలభూతజాతస్య పరమానందకరా ఇతి భావః, మయఇతిసు
 ఖవాచి, 'యద్వై శివం తస్మయః' ఇతిశ్రుతే. 'ఆపోహిష్ఠ మ
 యోభుషః సుఖభుషః' ఇతి నిరుక్తే దర్శనాచ్చ.కిం చ తాః ఏవం
 సుఖభూమయో యూయం, నః=అస్మాన్ 'బహువచసస్య
 వన్నసా' ఇతి పాణినీసమరణాన్నసాదేశః. ఊర్జే=అన్నాయ,
 దధాతన=స్థ పయత, ఊర్జేఽన్నాయేతి నిరుక్తివచనాత్. అన్మ
 దీయ (కృష్ట్యాదికం) కాల్యాదికం సమ్యక్ధారానిపాతైర్వర్ధయ
 త్వా 'బహున్న మస్మభ్యం సంపాద్య తత్ర ప్రీతియక్తా నస్తా'

స్థాపయతేతి తాత్పర్యమ్. నన్వసామన్న సాధనత్వేన మాన
మన్తి ఇతి చేన్న, 'అహో వా అన్నమ్' ఇతి క్షుతే రేప తథా
త్వాత్. తత్రాభేదేన నిర్దేశస్తు 'ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమ్'
ఇతివదాపచారిక ఇతి నిగర్హః. యద్వా—ఊర్జ ఇతి ద్వితీయయా
పరిణమ్యతే. ఏకారశ్చాస్తనః. ఊర్జ ఇతి ఊర్జబ్జః ద్వితీయైకవ
చనస్యైకారో వ్యత్యయ (త్వ) నిబన్ధన ఇత్యన్వే, తథాచాయ
మ(క్షురా) ర్థః—ఊర్జ=మన్నం, దధాతన=ధత్త, దధాతేర్లు
ట్, పరస్మైపదే మధ్యమపురుషబహువచనస్య తనాదేశశ్చా
స్తనః. 'తప్తనప్తనధనాశ్చ' ఇతిపాణినిస్మరణాత్. అత్ర కశ్చిజ్జ
ల్పతిఊర్జబ్జస్య నాన్నవాచిత్యం కిం తం ప్రాణబలయోర్వ
ర్ధకః కశ్చిదన విశేష స్తస్యార్థః. అస్యథా ఇషే త్వోజ్జేత్వేత్య
త్రీపానరుక్త్యంస్యాత్. తత్ర ఇదన్నమూర్గస ఇతి భావ్యకా
రైర్వర్జితత్వాత్ కిమితిన్యాయమత్యస్తశిక్షితమ్/తథాసతి యో
వః శివతమారసస్తస్య భాజయతేత్యగ్రేతనవాక్యార్థే విశేషః
స్యాత్. ఇషే త్వేత్యత్ర తు ఇట్కబ్జోర్కబ్జయోః ఓదనార్థ
కల్పనేన పానరుక్త్యం స్యాదితి భీత్వోర్కబ్జస్యాన్నవరత్వం
న యుజ్యతే, వాక్యాస్తరేణవిశేషప్రసక్తాత్, న చాయం
రసః కశ్చిదగ్రేతనవాక్యప్రతిపాద్యో రసోఽపి కశ్చిది త్యుభ
యోర్భేదన్వేకారా న్న మస్తేషు జామితాఽస్తేతి భావ్యకార
వచనాద్వాన పానరుక్త్యమితి వాచ్యమ్. తత్కల్పనాయా ము
షపత్యభావాత్, ఊర్జేఽన్నాయేతి నిరుక్తివచనవ్యాకోపాచ్చ,
న చైవమిషే త్వేత్యత్రాపి వచనవిరోధం పశ్యస్తస్తథా కథం
వ్యాచక్షు స్తద్వ్యాఖ్యాతార ఇతి శబ్దసీయమ్, ప్రకరణప
ర్యాలోచనయా నిరుక్తవచనస్యాఽఽహో హి శ్లేతిమస్త్రీమను

ద్విశ్య ప్రవృత్తత్వాత్. తత్రోర్భుజస్య రసార్థక త్వేఽపి న కాచి
 ద్ధానిః, ప్రకృతేషు తథాత్వకల్పనే నిరుక్తస్య నిరవకాశతయా
 సర్వభావాధ వేష భవతా సంపాదితః స్యాదితి న తస్య రసార్థ
 కత్వం, పరం త్వస్మదుక్త ఏవ పథాః సుగమనీయః, నను నా
 మ్నయాచనం యుక్తం తస్య కేవలైహికత్వాత్తథా త్వేమహా
 జనపరిగ్రహో న స్యాత్. తదుక్తం శ్లో. 'హేతుకాన్బకవృత్తింశ్చ
 వాజ్మత్రేణాపి సార్పయేత్' ఇతి చేత్; శరీరమాత్ర (నికర్ష)
 బోషణ విధతయా తదజ్ఞేకారే దోషః స్యాన్నచైవం ప్రకృతే
 అన్నయాచనస్య తత్త్వజ్ఞానోపాయయోగిత్యాదిత్యాహ—
 మహే రణాయేతి మహే=మహాసే, రణాయ=రమణీయాయ'చ
 తునే=తజ్జన్యజ్ఞానేలక్షణా. తథా చ జ్ఞానాయేక్యర్థః, బహ్వన్నే
 సంపాదితే తేన సర్వేన్ద్రియగ్రామసంతుష్టిర్భవతి తత్సాన్వేష్యే
 సకలబుద్ధయః ఫలవతో భవంతి ప్రథమతస్తద్యాచనమితి
 తాత్పర్యార్థః. వస్తుతస్తు—నను యాచితమన్నం కిమర్థమిత్యా
 శంక్యా సకలసత్కర్మోపయోగీన్ద్రియ సాన్వేష్యసిద్ధ్యర్థమిత్యా
 హ—మహే రణాయేతి. పదనిగమవ్యాఖ్యానే, చతునే=ఇన్ద్రి
 యాయ, ఛాన్దస మేతత్, ఊర్జే దధాతినేతి పూర్వేణ సమృద్ధః.
 ఇన్ద్రియాణాం మహత్త్వరమణీయత్వసిద్ధ్యర్థమన్నం యాచిత
 మ్, అన్నేన హీన్ద్రియాణి మహాన్తి బలవన్తి సత్కర్మానుష్ఠాన
 తుమాణి భవంతి యావత్. రమణీయశక్తీనిచ భవంతి "అ
 న్నాద్భుతాని జాయంతే. జాతాన్యన్నేన వర్ధంతే ఇతి శ్రుతే,
 ఇన్ద్రియాణామపి భూతత్వాదిత్యర్థః. తథా చ సకలేంద్రియదా
 ణ్యే సతి సకలసత్కర్మానుష్ఠానం సులభమ్, ఇన్ద్రియతోభేదద
 సంభవాత్; అత ఏవాధీ నమర్థో విద్వానిత్యుక్తి యాగాధికా

రిణః సకలేంద్రియపటుత్వసిద్ధ్యర్థం సామర్థ్యముపాసకమై
దార్థ్యమున్నాధీనమితి తదర్థమన్నం యాచితమితి తం రసం
కిం చేదానీం సరసమేవాన్న మింద్రియపుష్కలమితి తం రసం
యాచతే—

మూ. మం. యో వశ్శితమో రసస్తస్య భజితమేవా నః,
ఉశతీరివమాతరః.

యో వ ఇతి, వః యుష్మాకం శివతమః అ!
కరః, రస్యతే ఆస్వాద్యతే ఇతి రసః సారవిశేషః, సమస్తరసః
సావదనార్థత్వా ద్రస్యస్త ఇతి రస ఇతి రసనిర్వచనాత్, ఇహ
జన్మనికర్మణివా సః అస్మాన్ తస్య తం రసం ద్వితీయాద్ధే వశ్శీ
జ్ఞేయా, భాజయత ప్రాప్యత, కథమితిచేత్, మాతరః స్వపు
త్రాన్సస్వస్తస్యరసదానేన యథావర్థయన్తి తద్వదిత్యాహ—
ఉశతీరితి. ఉశతీః, కామయమానాః ప్రీతియుక్తా ఇతి యావత్.
ప్రథమాద్ధే ద్వితీయావచనం ఛాస్తనమ్. మాతరః స్వపుత్రానితి
శేషః, స్వస్తస్యంసమివేత్యర్థః, యథా మాతరో వత్సలా భూ
త్వా స్వవత్సాన్ స్తస్యం పాయయన్తి తద్వద్యాయ మస్మా
న్యష్మదీయరసంభాజయ తేతి భావః, ఇదానీం జలనిష్ఠం రసం
పూర్వం యాచిత మత్యా(పి అ)దరతయా భజ్యస్తరేణ పున
రపి యాచతే—

మూ. మం. తస్మా అరంగమామవో యస్య క్షయాయ జన్వథ,
ఆపోజనయథా చ నః.

(తై. ఆ. ౧౦. ౧.)

తస్మా ఇతి, యస్య=రసస్య, క్షయాయ=నివాసాయ, నివా

సేనేత్వర్కః, తృతీయాధే చతుర్థీవచనం ఛాస్తనమ్. జన్వభ=యూ
యంప్రీతా భవథ; యాదృశం రసవిశేషమవలమృత్య యూ
యం పరమానందనిమగ్నా భవథేత్వర్కః, వయం చ తస్మై=తా
దృశరససిద్ధ్యర్థం, సః=యుష్మాన్, అరం=భృశం, గమామ=
గచ్ఛేమ, ప్రాప్నుమ ఇత్వర్కః. హే ఆపో యుష్మాసుయో రసో
ఽస్తి తం రసమన్మథ్యం దదతే త్వద్దేవతాః ప్రార్థ్యస్త ఇతి తా
త్పర్యాధః. అనేన మస్త్రేణ సదర్శం జలమధో నిక్షిపేత్, తదు
క్తమ్-‘యస్య క్షయాయేతి జలం సకుశం ప్రక్షిపేదధః’ ఇతి,
కిం చ ‘ఏష వా అన్మణో యః పురీః’ ఇతి శ్రుత్యా ప్రజానస్తతే
రాన్మణ్యహేతుత్వేన ఆవశ్యకత్వప్రతిపాదనాత్ తస్మిద్దర్శ్యమ
ద్దేవతాః ప్రార్థయతే—హే ఆపః=హే జలాధిష్ఠానదేవతాః,
సః=అస్మాన్, జనయథ=ప్రజోత్పాదకాన్మగ్నత, తం రసమ
న్మథ్యం దత్వాఽస్మాకం పుత్రీసంపత్తిం సంపాదయత. వయం
చ తేనైవ రసేన జాతాః స్మః, తథావిధరసన్య సకలప్రాణిజన్మ
హేతుత్వాత్. సచాత్రి ఏమాణాభావః, ‘ఆపో వా ఇదగ్ం
సర్వం విశ్వాభూతా న్యావః ప్రాణవాఆప’ ఇతి శ్రుత్యా సకల
భూతానామమ్మయత్వ శ్రవణాదితి తాత్పర్యం. ఉక్తోఽర్థః శ్లో
కరూపేణ కథ్యతే. శ్లో. ఆపస్సుఖతరా నిత్యం యూయం తా
దత్త నోఽశనమ్, రమ్యభూరిదృశేఽస్మాక మన్నం తేన హి
వర్ధతే. యో రసో వ శ్చివతమస్తం ప్రాపయత చేహ సః, స్త
న్యం వత్సా న్నాయయన్తి మాతరో వత్సలా యథా. తస్మై
తత్పిద్ధయే యుష్మా సలం గచ్ఛేమ సాదరమ్, యూయం య
ద్వా స్వతః పీతా ఆపో జనయథ స్ఫుటమ్. అత్ర నవసు పాదే
షు మార్జనం కార్యం తథా శిష్టాచారాదితి తాత్పర్యమ్. నను

మార్జనేన బాహ్యశరీరశుద్ధిసంభవేఽపి నాఽఽ స్తరశుద్ధిః సంభ
వతి, అన్యత్రవినియ్య క్తస్య మస్త్రస్య వచన మస్తరాఽన్యత్ర
వినియోగాయోగాత్, న హిమార్జనస్యాఽఽ స్తరశుద్ధావపి
హేతుత్వసంసాదకం కించిద స్తి, న చమాననదోషో నా స్తీతి
వాచ్యమ్, కాఽపి కాదివత్పరహింసాదిచింతనరూపస్య తస్యాపిప్ర
సిద్ధత్వాత్, న చ తథాఽపికానో హానిః? మానసపాపానిష్ఠ
త్వా వధికారప్రచ్యుతిప్రసక్తాత్, నిత్యపరిశుద్ధస్యైవ తదపేక్షిత
త్వాత్, కిం చాభ్యాజ్యపేయాదిదుష్టవస్తుసంస్పర్శకరణనిబంధన
ముదరాదికృతం పాతకమస్తి తస్య కేన నిష్ఠితం పాతకమస్తి,
స్యాత్తస్మాదనేకేషామాస్తరపాతకానాం సత్వేనకథముత్తరే
కర్మాణి నిశ్చిత్తాదుధికారః స్వాదిత్యాకబ్ధ్య సర్వకల్మషనివర్త
కం జలపానమాచరణీయమితి తే నాస్తర్భహిశ్చనిష్కలజ్కా
శుద్ధిర్భవతీతి తద్వినియ్య క్తం మస్త్రం తావదాహ—

— సాయంమస్త్రాచమనమస్త్రార్థః —

మూ. మం. అగ్నిశ్చమామన్యశ్చమన్యపతయశ్చమన్యకృతే
భ్యః, పాపేభ్యో రక్షంతామ్, యదహ్ని పాపమకారమ్, మనసా
నాచా హస్తాభ్యామ్, పద్భ్యా ముదరేణ శిశ్వా, అహస్తదవ
లున్నతు, యత్కించ దురితం మయి, ఇదమహం మామ
మృతయోనా, సత్యే జ్యోతిషి జహోమి స్వాహా.

(తై. ఆ. ౧౦. ౩౧.)

అగ్నిశ్చేతి. అనేన మస్త్రేణ సాయం జలపానం కర్తవ్యం,
సూర్యశ్చేతి మస్త్రేణ ప్రాతః, ఆపః పునన్వితి మస్త్రేణ దిన
మధ్య ఇతి వివేకః. సర్వత్ర తదస్తే ఆచమనం కార్యమ్, తదు
క్తం మాధవీయే భరద్వాజేన—శ్లో. 'సాయమగ్నిశ్చమేత్స్య

క్వాప్రాతః సూర్యత్యవ విజేత్, ఆపః పునస్తు మిధ్యా
 హే తత ఆచమనం చరేత్, ఇతి. మస్త్రీస్థాయమక్షరా
 ర్థః.—యోఽయమ్ అగ్నిః అస్తి యో మన్యుః=క్రోధో,
 యే చ మన్యువతయః = క్రోధస్వామినో, రాగ ద్వేషాదయ
 ఇత్యన్యే, తే సర్వేఽపి దేవా మన్యుకృతేభ్యః, మన్యునా=
 క్రోషేన, కృతేభ్యో=నిష్పాదితేభ్యః. పాపేభ్యః=దురితేభ్యః,
 మా=మాం, 'త్వామావేకవచనే' ఇతి పాణినిస్మరణాత్; రక్ష
 న్తాం=ప్రార్థనాయాం లోట. తే సర్వే దేవాస్తత్వాపవినాశ
 నేన మాంపాలయన్వీతి తదేకకరణః కర్మకర్తా సర్వాప్తేవాన్వ
 శీకరోతీతి భావః. కిం చ అహ్న దినే నాతీతేన దినభాగేనేత్య
 ర్థః. 'ఘస్రో దినాహనీ' ఇతి క్రోశాత్, యత్వాపం=దురితం,
 అకార్షం = కృతవాసస్మి, ప్రాతఃకాలాదారభ్యైతావత్కాల
 పర్యంతం మధ్యవర్తిని కాలే యద్దురిత మకార్ష మితి భావః.
 అహ్నేతి తృతీయావచనం సప్తమ్యా పరిణమ్యత ఇతి తాత్ప
 ర్యం. కిం తత్ర సాధనంకేన తస్య నివృత్తిరిత్యత ఆపా—మన
 సేతి, మనసా=అంతఃకరణేన, వాచా=భాషణేన, హస్తాభ్యాం=
 కరాభ్యాం, పద్యాభ్యాం=చరణాభ్యాం, పాదాదయః పృథక్పృథ్వా
 ఇత్యేక ఇతి వృద్ధినిర్దేశాత్. 'పదక్షిక్చరణోఽస్త్రియా' మితి
 క్రోశాచ్చ. కసాదా పాదకబ్ధస్య పదాదేకఇతి కేచిత్. ఉద
 రేణ=జఠరేణ. శిశ్నా=శిశ్నేన, 'స్త్రీచిహ్నంచ పుమా
 శిశ్న' ఇతి క్రోశాత్. తత్ర క్షిప్రమిచ్చన్తి కేచిత్; ఛాస్తసమ
 త్యన్యే, యత్వాపమకార్షమితి సమృద్ధః. తల్=ఏవం భూతం,
 పాపం, అహ రవలుమ్మతు. నను సాయంసన్ధ్యావస్తనకాలేతపన
 పరిస్పన్దాత్మక స్వాహ్నః సమతీతత్వేనావిద్యమానత్వా త్క

మహస్తదవలుమ్ను త్వితి ప్రార్థ్యత (స) ఇతి చేన్న, అహస్తదా
 నీ మనోఽపి ప్రాగనుభూతస్య సమ్భవా దహశ్చబ్దేన తదభి
 మానిన్యా దేవతాయా స్తాదృక్సామర్థ్యసమ్మిన్నాయా వివక్షీ
 తత్వాద్వా తత్సమ్భవః, అతవనాహరవలుమ్నుతు, తదభిమానీదే
 వో నాశయత్వితి పూర్వవ్యాఖ్యాతాః. అత్ర పరపీడాద్యను
 చిస్తనం మానసమప్రియాస్మతముఖరభాషణాదికం వాచికం
 తృణచ్ఛేదనలోప్తవిషదనాదికం పాణికృతం గోత్రాహ్మణస్సర్ప
 నాదికం పాదకృతమభోజ్య భోజనాదికముదరకృతమగమ్యాగమ
 నాదికం శిశ్నకృతమితి వివేకః. కిం బహునా పరిగణనేనేతి స
 ర్వం సకృదేవ సంగృహ్యతి—యత్కించేతి. యత్ చాన్యత్పా
 పం. మయి నిష్పన్నం కించేతి వాక్యాస్తరోపన్యాసే, ఇదం పాప
 జాతం సర్వం తత్కర్తారం మాం చాహంకారాఖ్యం కర్తృ
 త్వాద్వాక్రయగ్రన్ధివిశేషం లిజ్జకరీరయాప మిత్యన్యే. అమృత
 యోనా=మరణరహితజగత్కాండే, స త్యే=బాధారహితేజ్యో
 తిషి=స్వయంప్రకాశే, అహం జహోమి=ప్రక్షిపామి, అహమ
 నేన హోమేన తత్సర్వంభస్మీ కరోమిత్వర్థః. తదర్థమభిమన్త్రి
 తం, స్వాహా=మదీయవదనాస్తరాగ్నా దేదీప్యమానే సుష్టు
 హుతమస్తు, “సుష్టాహ వాస్వైవ వాగాహ వాస్వాహుతం
 హవిర్జుహోతి” చేతి నిరుక్తిదర్శనాత్. ద్వితీయపక్షే వాద్దేవ
 త్రైవ, మాహ పదలీత్యర్థః.

— ప్రాతర్తంత్రాచమనమంత్రార్థః. —

అథ ప్రాతరపాం ప్రాశనే వినియుక్తం మన్తమాహ.—
 మూ. మం. సూర్యశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యువతయశ్చ మన్యు
 కృతేభ్యః; పాపేభ్యో రక్షంతామ్, యద్రాత్రియా పాపమకా

ర్షమ్. మనసా వాచా హస్తాభ్యామ్, సద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా,
రాత్రిస్తదవలుమ్పుతు, యత్కించ దురితం మయి, ఇదమహం
మామమృతయోనా, సూర్యే జ్యోతిషి జహోమి స్వాహా.

(తై. ఆ. ౧౦. ౩౨.)

సూర్యశ్చేతి మన్తో) గతార్థః, విశేషస్తు సూర్యః=భానుః,
యద్రాత్ర్యా యత్ పాపమకార్షం రాత్రిస్తదవలుమ్పుతు ఇతి,
రాత్రిః=రాత్ర్యభిమానినీ దేవతా, తత్పాపమవలుమ్పుతు = పరి
హరతు, యత్కించ దురితం మయి=అన్యచ్చ యత్కించద
బుద్ధ్యాకృతం పాపరూపం, మయి=మద్భితే, వర్తతే తత్పాప
శమనార్థం ఇదమహం మామమృతయోనా సూర్యేజ్యోతిషి
జహోమి స్వాహా, సూర్యే=సూర్యాత్మకే, జ్యోతిషి జహోమి
స్వాహే త్యుక్త్వా జలం పిబేత్. అత్ర పితామహవచనమ్—
'సూర్యశ్చేత్యనువాకేన హ్యపః పీత్వా సమాహితః, ప్రాతః
కాలే విశుద్ధాత్మా కర్మణ్యో భవతి ద్విజః'. అత్ర మన్తార్థః
పురాతనైః శ్లోకరూపేణ కథితః స లిఖ్యతే—సూర్యోమమ్యశ్చ
నా మమ్యవతయో మమ్యజాదఘాత్, ముచ్చస్తుహస్తపద్భి
శ్చ దునో వాగుదరైగపి. రాత్ర్యామకార్షం పాపం యద్రా
త్రిరే వావలుమ్పుతు, అబుద్ధికృతమప్యేనో యత్కించద్దురితం
మయి, తచ్చాస్త్యర్థమహం సూర్యే జహోమి జ్యోతిషి స్వ
యం, ప్రక్షిప్యమృతయోనా మాం ముచ్ఛేయం మృత్యు
బంధనాత్.

అథ మధ్యాహ్నా జలపానవినియోగం మంత్రమాహ.—

— సుధ్యాహ్నమంత్రచమనమంత్రార్థః. —

మూ. మం. ఆపః పునస్తు పృథివీం పృథివీపూతా పునాతు మామ్,

పునస్తు బ్రహ్మణస్పతిర్భ్రష్టా పూతా పునాతు మామ్,
యదుచ్చిష్టమభోజ్యం యద్వా దుశ్చరితంమమ,సర్వం
పునస్తు మామాపోఽనతాం చ ప్రతిగ్రహ్గ్నాహా.

(తై. ఆ. ౧౦. ౩౦.)

ఆపః పునన్వీతి. యా ఆపఃసన్తి తాః పృథివీం పునన్తు= ప్రత్యక్షనేన శోధయన్తు, అపాం సకలదేవతాస్వరూపతయా పరమపవిత్రవస్తుత్వాత్పవిత్రీకరణం యుక్తమ్, 'ఆపో వై సర్వాదేవతాః' ఇతి శ్రుతే. 'ఆపః స్వభావతో మేధ్యాః' ఇతి స్మృతేశ్చ. నా చ పృథివీ తాభిరబ్ధారాభి రితి కేమః. పూతా=పవిత్రీకృతా, శుద్ధానతీత్యర్థః. మాం=అనుష్ఠాతారం, పునాతు=శోధయతు, ఉత్తరకర్మణ్యాధికారిణం కరోత్వీత్యర్థః. ప్రథమతో 'సవర్షధారాస్వాచామేదితి నిషేధా ద్వర్షధారాను ప్రాయత్వకరణన్యాచమనా దేః కర్తమశక్యత్వాద్భూమిగతత్వసిద్ధ్యర్థమాపః పునన్తు పృథివీమితి ప్రార్థితమ్. తతో భూమిగతాస్వచ్ఛాచమ్య ప్రయతో భవతీతి విధాయకవచనా ద్భూమిగతానామపాం ప్రాశనకరణాత్పృథివీ పూతా పునాతు మామితి ప్రార్థ్యత ఇతి సారమ్. బ్రహ్మణో వేదస్య పతిః సకలవేదప్రతిపాద్యః పరమాత్మేత్యర్థః. 'వేదేశ్చ సర్వై రహమేవ వేద్యాః' ఇతి స్మృతే. సప్త్యాః పతిపుత్ర ఇత్యాదినా పత్యాదాచరే షష్ఠీ వినర్గస్య ఛన్దసి బహుళమితి సత్వమ్, . పరమేశ్వరః పునన్తు పునాతు బహుత్వకథనం ఛన్దసి. యద్వా బ్రహ్మణో వేదస్య పతి రుపదేష్టా తమాచార్యమిత్యర్థః. 'సుపాం సులుక్' ఇతి సుపః సు రిత్యయమాదేశః. తం మామకమాచార్యమాపః పునన్తు తస్య ఫల మాహ—బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మ వేదస్వరూపం

తత్త్వం తేనాచార్యేణోపదిష్టమితి శేషః. పూతా స్వయం
 పూతంసత్, 'సుసాంసులు'గిత్యాదినానుపోతాదేకః, మాం=అ
 ధ్యేతారంపునాతు, ఆచార్యస్యాపఃప్రాయత్యం సంపాదయన్తు,
 తాదృశాచార్యోపదిష్టవేదాస్త్రయాతసంధ్యావందనమన్తాః స్వ
 స్వప్రాయత్యం సంపాదయన్తితిభావః. ఇదానీం సుకృతపాతక
 జాతం పరిగణయంస్తన్నివృత్తయే సాక్షాదేవాపః ప్రార్థయ
 తే—యదితి. ఉచ్చిష్టమ్=అవశిష్టమన్న(స్వ)భుక్తావశిష్టరూపము
 చ్చిష్టం యత్ అస్తి, యత్ అభోజ్యం=భోక్తుమయోగ్యం కేశ
 కీటమూషికాపురీషతదక్లావపన్న మన్నం యదస్తి, తదేతద్వి
 విధం, సముచ్చయద్యోతకచకారాభావశ్చాస్తసః. మయా కదా
 చిచ్ఛక్తమ్, కీటాద్యవపన్న మన్న మభోజ్యమిత్యేతత్సమయా
 చారికేషు దృశ్యతే—'యస్మింశ్చాస్తే కేశః స్వాదస్యద్వా
 మేధ్యమమేధైర్వరవమ్మృష్టం కీటోవామేధ్యవేషీ మూషకలా
 జ్ఞంవా' ఇతి. మూషకలా మూషికాపురీష. మజ్జం మూషకలా
 జ్ఞముపసమస్తమపి మూషకపదమప్యేతత్ ఇతి వృత్తికారః. అథ
 వోచ్చిష్టం=పితృదిభుక్తావశిష్టం, పితృజ్జ్యేష్ఠస్య చ భాగీతురు
 చ్చిష్టం భోక్తవ్యం ఇతి సూత్రవిహితమపి తయోర్ధర్మానుష్ఠాన
 వివర్యయేఅభోజ్యం భోక్తుమనర్హమ్ 'ధర్మవివరితత్రావభోజ్య
 మ్' ఇత్యావస్తస్పృశరణాత్. తత్ర వృత్తికారః—యది తయో
 ర్ధర్మాద్విప్రతిఫలితపాదయో భవతి తతో న భోజ్యమ్. యద్వా-
 భుజ్ఞానస్యబ్రహ్మచారిణో ధర్మవిప్రతిషేధో భవతిమధుమాం
 సాదిమిశ్రితశ్వేన తతో న భోజ్యమితి తాదృశమపి క్వచిత్ప్ర
 మాదాదినా మయాభుక్తమస్తి యద్యోచ్చిష్టం సర్వజనభుక్తో
 చ్చిష్టం యదస్తి తదభోజ్యం భోజనానర్హం 'ఉపేతః స్త్రీణామ

నువేతన్యచోద్భిష్టం వర్జయేత్' ఇతి నిషేధాత్ తథావిధమపి-
కదాచిద్భుక్తం మయా ప్రమాదాత్. కించ మమ కర్తవ్యజ్ఞాన
మయకోశస్య సిద్ధాంతే తస్యైవ కర్తృత్వాత్రయత్వాభిధానా
దిత్యర్థః. (మానా ద్వేత్యసార్థః), తథా చ దుశ్చరితం అపి
యత్ అస్తి అపేయాపానాస్వాద్యాస్వాదనాగమ్యాగమనల
క్షణం మత్కృతం యదస్తీత్యర్థః. దుష్టం చరితమితివిగ్రహసా
మర్థ్యాదుశ్చరితపదస్యైతావానర్థో లభ్యతే తత్సర్వం పరిహృ
త్యేతి శేషః. తతో 'మామాపః పునస్తు' ఇతి తథా అసతాం
శూద్రాదీనాం దుష్కర్మణాం వా సంబంధినం ప్రతిగ్రహం చ
పునస్తు. 'అప్రతిగ్రహ్యాంప్రతిగృహ్యా' ఇత్యాశ్వలాయనసూత్రే
దుష్టప్రతిగ్రహకరణానస్తరం ప్రాయశ్చిత్తం కార్యమిత్యుక్త
త్వాత్. తదర్థమభిమంత్రితముదకంస్వాహా=మదీయేవక్త్రాగ్నా
సుప్టుహుతమస్తు, తేనసర్వంపాప్తానంభస్తీ కరోమితిత్యర్థః. అత్ర
గ్రన్థాస్తరే ఖున్తార్థః శ్లోకరూపేణ పురాతనైః దర్శితః. స లిఖ్య
తే—శ్లో. "అపః పునస్తు పృథివీం పూతా తాభిః పునాతు
మాం, పునస్తు బ్రహ్మణస్పతి ర్వేదవేద్యః పునాతు మాం(త్వితి).
పూతమి త్యత్ర(తాభి) పూతేతి బ్రహ్మ పూతా పునాతుమాం,
యదుద్భిష్ట మభోజ్యం చ యద్యా దుశ్చరితం మమ. సర్వ స్తా
దంహసోఽస్తా న్నా మసతాం చ ప్రతిగ్రహాత్, పునన్తావ ఇతి
ధ్యాత్వా స్వాహే త్యుక్త్వా జలం పిబేత్' ఇతి.

మార్జనమంత్రార్థః.

యజురార్జనమన్తా) నాహ. —

మూ. మం. దధి క్రావ్ణో అకారిషం జిహ్వారశ్వస్య వాజినః.

సురభి నో ముఖాకరత్ప్రణ ఆయాగ్ంషి తారిషత్ --

(తై. సం. ౧-౫. ౧౧.)

దధిక్రావ్ణ ఇత్యాది. దధీని=హవీంషి, కాష్ఠాదీని వా, క్రామతి=గచ్ఛతీతి, దధిక్రావా, హవిర్భుగగ్ని పురుష ఇతి యావత్. తస్య 'దధిక్రావ్ణోః, దధిక్రావ్న్ అన్ ఇతి స్థితే స్వరపూర్వవ్యంజనస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే 'లవకారపూర్వస్వర్యశ్చపౌష్కరసాదే' ఇతి వకారపూర్వస్య స్వర్యస్య నకారస్య ద్విత్వం విహితం ప్రాతిశాఖ్యే. తదవస్తరమేతేషామకీకరణే దధిక్రావ్ణ ఇతి స్థితమ్. భాషాయాం తు దధిక్రావ్స్య ఇతి వ్యాకరణచారీణాభిప్రాయః. జిహ్వాః=జయశీలస్య, వ్యాపకస్య, అకూవాప్తా, అశ్వరూపస్య వా, అగ్నిరేవేభ్యోఽనిలాయతః, అశ్వరూపం కృత్యేతి శ్రుతే, వాజోఽన్న మస్యాస్తీతి వాజీ తస్య వాజినః 'అన్నం వైవాజి' ఇతి శ్రుతే. సర్వేషాం దేవానాం మధ్యే తస్యైవాన్నాదత్వాత్. అన్నసంపన్న స్వేత్యర్థః. 'అగ్నిర్వా అకామయత, అన్నాదో దేవానాగ్ం స్యామితి, స ఏతమగ్నేయే కృత్రికాభ్యః పురోదాశమస్తాకపాలం నిరవపత్, తతో వై సోఽన్నాదో దేవానామభవత్. అగ్నిర్వైదేవానామన్నాదే' ఇతి శ్రుతే. వేగవతో వాయుసఖత్వా దతిశీఘ్రగామిన ఇత్యర్థః. ఈదృశస్యాగ్నేరహం అకారిషం=తస్య సంబంధం స్తోత్రం కుర్యాం, తస్యకింకరోభూయాసమిత్యర్థః. అకారిషమిత్యత్రేఫస్యా పరీకారశ్చాస్తస, స చాగ్నిః, సః అస్తాకం ముఖా=ముఖాని, దాప్రత్యయః, చత్వారిశ్చంకేత్యత్ర తథా దర్శనాత్, సురభి=సురభీణి, ప్రత్యయలోపశ్చాస్తస, అన్మత్సుకృతనమాసాదితసారభ్యాణి కరత్=కరోతు, ఛాస్తసమేతత్, పరిశుద్ధాని కుర్యాది

తృతీయః. కించాస్తాకమాయూంషి ప్రశ్నార్థే, తథాచాఽయూం
షి చ తారిషత్ వర్ధయతు, ప్రేత్యపవర్ధస్య ఛాతునా వా
సంబంధః. తథాచ ప్రతారిషదితి సిద్ధ్యతి, ప్రకర్షణ సంవర్ధయ
త్వతి విశేషః. నిరుపద్రవం వేదోదితమాయుష్యమస్తభ్యం ద
త్వాఽనుగృహ్యత్వతి భావః. లిజర్థేలేట్. ఇతివిధ్యాదౌ లేటి
'తస్యసిబ్బహులంలేటి' ఇతి షి సిప్ (తస్యఛస్తసిబహుళం లేడితిలే
టస్సుట్) 'లేటోఽడాట' ఇతివికల్పేనాడాగమః. అత్రమన్త్రా
ర్థే పురాతనబద్ధాః శ్లోకా లిఖ్యంజే—శ్లో. దధిక్రావా రవిర్వ
హ్నిర్ధధి క్రామతి యజ్జగత్, జయవ్యాప్తి జనైర్యోగాజ్జిహ్వా
రశ్వస్య వాజినః. అకారిషం స్తుతిం కుర్యాం తస్యసంబంధినీం
తథా, సురభీణి సుశుద్ధాని ముఖాని స కరోతు సః. ప్రతారిష
త్ప్రదద్యాచ్చ పూర్ణాన్యాయూంషి సః ప్రభుః. అత్రదధికా
వశబ్దస్య సూర్యపరత్వే తు మన్తార్థ స్తేవం వ్యాఖ్యేయః.
దధిక్రావో=లోకయాత్రానిర్వాహకస్య సూర్యస్య, జిహ్వా=ర
శ్వస్య=వ్యావకస్య, వాజినః=శేగపతః, శేవంపూర్వవత్. మ
న్త్రాస్తే మార్జనం కార్యం. తథాశిష్టాచారాత్—శ్లో. 'అప్టా
క్షరం నవపదంపదాదౌ బ్రహ్మహా భవేత్, పదాస్తే ప్రక్షిపే
త్తోయ మశ్వమేధఫలంభవే' దితి వచనాత్, మన్త్రాన్తైకర్మా
దీం త్సున్ని పాతయే దితి న్యాయాచ్చ, ఆపోహిష్ఠేతిగతమ్. మా
ర్జనే మన్త్రాన్తరమాహ—

మూ. మ.హిరణ్యవర్ణాఃకుచయఃపావకాయాసుజాతఃకస్యపో
యాస్విన్ద్రో, అగ్నింయా గర్భం దధిరేవియాపా స్తాన
ఆపః శిగ్గ్ సోనా భవన్తు.

హిరణ్యవర్ణా ఇతి హిరణ్యవర్ణా=సువర్ణశ్చాయా, స్తామ్ర
వర్ణాఇతి యావత్. దివేతి శేషః. తథాచ బ్రాహ్మణం—‘య
ద్వైదివా భవత్యహో రాత్రిం (వవిశతి తస్మా త్రామ్రా ఆపోది
వాదద్విత్రే(శ్య)ఇతి. శుభయః=శుద్ధాః; పావకాః=పాపయిత్ర్యః,
స్నానాదినా సకలజగత్పావనే సమర్థాః ఇతి యావత్. ఏతా
దృశా యా స్తిష్ఠంతి కించ యాను, అప్పు కశ్యపః=ప్రజాపతిః,
యద్వా పశ్యతీతి పశ్యకః=సూర్యః, సహి సర్వలోకనాక్షీ ‘కర్మ
సాక్షీ జగచ్ఛక్తు’ రిత్యభిధానాత్, ఆద్యస్తవర్ణవివర్యాసశ్చా
న్తసః. ‘కశ్యపః పశ్యతో భవతి యత్సర్వం పరిపశ్యతీతి సా
క్ష్యాత్’ ఇతి(శ్రుతే. స (స) చాప్పు జాత ఇతి పౌరాణికః
(కా.) ‘యోఽముష్య తపత ఆయతనం వేద, ఆయతనవాస్స
వతి, ఆపోవాఽముష్య తపత ఆయతనమ్, ఇత్యత్ర సూర్యస్యా
బ్వికారత్వం ఇన్ద్రః. సురేశ్వరః, స చాప్పు జాతః, విరూపా=
నానారూపా, యాః=ఆపః, అగ్నిం=బడబాగ్నిం, గర్భం=గర్భస్థ
జంతుం, దధిరే=కుక్షిస్థజంతుత్వేన స్థాపితవత్స ఇత్సర్థః, ‘తృతీ
యమప్పు సృమణాః, అజస్రమిన్ధాన ఏనం జరతే స్వాధీ’ ఇతి
శ్రుతే, తాః=ఏవంభూతాః, ఆపో, నః=అస్తాకం, శం=సుఖహే
తవః, సోనాః=అవైషయికసుఖజనకా శ్చ భవన్తు అథవా శం
దుఃఖం శమయిత్వేతి శేషః. సోనాః=సుఖకారిణ్యో, భవన్తు.
మార్జనే వినియుక్తం మన్తాన్తరం. తావదాహ—

మూ. మం. యాసాగ్ంరాజా వరుణో యాతి మధ్యే సత్యా
నృతే అవపశ్య జ్ఞానానాం, మిధుశ్చుతః శ్చుచయో యాః
పావకా స్తా న ఆప శ్చగ్గ్ సోనా భవన్తు.

రాస్సలిలాన స్తరితే 'ప్రతిష్ఠితా' ఇతి శ్రుతే. యాః ఆపః పృథి-
వీం, వాయుసా=దృష్ట్యా, ఉష్ణన్తి=సకలలోకానుగ్రహార్థం పృథివీం
వర్షధారాత్మనాసిచ్ఛన్తినిభావః, శుక్రాః=శుభ్రాః, ఆపః ఇతి,
గత మన్యత్.

మూ.మం.శివేన మాచక్షుషా వశ్యతాఽపః శివయాతనువోప
స్పృశత త్వచం మే, సర్వాగ్ం అగ్నీగ్ం అవుషదో హు
వేనో మయి వర్షో బలమోజో నిధత్త.

(తై. సం. ౫. ౭. ౧)

శివేనేతి. హేఆపః, శివేన=సుఖస్వరూపేణ, శివం=భద్రం
కల్యాణమితి గోళాత్, చక్షుషా=కటాక్షేన, మా=మాం, వశ్య
త=మయి నిరస్తరం భూయసీం కరుణాదృష్టిం సంపాదయతేత్య
ర్థః. శివయాతనునా = కల్యాణమూర్త్యా, మే త్వచముపస్పృ
శత=మదీయాంత్వచముపస్పర్శనేన పరిపూతాం కురుతేత్యర్థః,
ఇదాసీమధికారీ స్వకృత్యమాభావతే—సర్వానగ్నీనితి, హే
ఆపో హ=యుష్మాకమప్పు నీదన్తి తిష్ఠన్తితి అవుషదః = జలస్థా
న్బాడబాదీః, సర్వా=నగ్నీః, హువే=అహ్వయామి, కిమర్థ
మిత్యత ఆహ—మయీతి, మయి, సర్పః=దీప్తిః, బలం=శక్తిః,
ఓజః=ఉత్సాహః, ఏతత్సర్వంమయి నిధత్త=స్థాపయత, మాం
వర్చస్వీనం బలవన్త మోజస్వీనం కురుతేత్యర్థః. అగ్నీనవుషద
ఇతి స్థితే అనితి పరోగ్రహాఖ్యయా జ్యమహాపృవ్యహిరణ్యవర్ణ
యేష్వీకారోకారపూర్వో రేఫమూకారపూర్వశ్చ యకారమితి
ప్రాతిశాఖ్యసూత్రం. అత్ర త్రిభావ్యకారః—ఏతేషు ఈకార
పూర్వ ఊకారపూర్వోవానితి పరో నకారః రేఫభావమావ

ద్యతే, అకారపూర్వశ్చే ద్యకారమాపద్యతే, హిరణ్యవర్ణీయే
మ సర్వానగ్నివితీ స్థితే అకారపూర్వత్వాన్నకారః యకార
మాపద్యతే, ఈకారపూర్వత్వాన్నకారో రేఫభావమాపద్యతే,
లుప్యతేత్వవర్ణపూర్వాయవకారావితీయకారోలుప్యతే. సకా
రస్యకేఫోమ్మయకారాభావాల్లుప్తే చ యల్లోపాచ్చ పూర్వస్వ
రోఽనునాసిక ఇతి అకారస్య ఈకారస్య చ పానునాసికత్వ మితి
వ్యా చకే) ఇతి సర్వం సుస్థం. ఏనం మార్జనం విధాయ తతః
పాపపురుషవినిర్దిమనాయదక్షిణకరే జలం విధాయ నాసికాగ్రం
ప్రాపయ్యవామభాగే మేదిన్యాం నిక్షిప్య తిజ్జలం నావలోక
యేత్. తదుక్తంవాసిష్ఠే — శ్లో. 'గృహీత్వా పాణినా వారి
స్వశాఖోక్తామృచం జపేత్, ఉద్భృత్య దక్షిణే హస్తే జలం
గోకర్ణవత్కృతే. విధాయ నాసికాగ్రే తు పాపపురుషం
(పూర్వం) చ సంస్మరేత్, బిభృయాన్నాసికాయాంతు నిరు
ద్ధప్రాణమారుతః. వామే నిక్షిప్య మేదిన్యాం తిజ్జలం నావ
లోకయేత్. ఇతి

— అఘవర్ణణమంత్రార్థః. —

తత్ర వినియుక్తం మంత్ర మాహ—

మూ. మం. ద్రుపదాదివ ముల్పాశు, ద్రుపదాదివేస్మము
చానః, స్విన్నఃస్నాత్వీమలాదివ, పూతం పవిత్రేణేవాఽఽ
జ్యమ్, ఆపః శుద్ధస్తు మైనసః.

(తై. బ్రా. ౨-౨-౨.)

ద్రుపదా దితి. మాం ఏససో ముల్పాశు కర్మనాక్షీ
సూర్యఇతి శేషః, తత్ర నిదర్శనం—ద్రుపదాదివ=అపరాధినాం
పాదేక్షిలితం కాష్ఠం ద్రుపదం; చోరాదీన్నిరోద్ధం గ్రామ

మఖ్యే దాదుమయం పాదకీలితం విధాయ గ్రామస్వామినః స్థావ
 య స్తీతి ప్రసిద్ధం తస్మాదివే త్యర్థః. యథా కృపాలుః స్వామీ త
 ద్భంధనా దపరాధినం మోచయతి తద్వదితి భావః. కించ—అప,
 ఏనసః=పాపాత్, మా=మాం, కున్ధన్తు=శోధయన్తు, అస్మిన్నర్థే
 త్రయోదృష్టాంతాః కథ్యంతే—దృపదాత్=పాదకీలితకాంతాత్,
 ఇన్దుముచానః=ముక్తఇవ, స్వీన్నః=స్వీదవాన్, స్వాత్వీ 'స్నా
 త్వాన్నుత్పరయశ్చ స్నాత్వాదయశ్చ' ఇతి నిపాతనాత్పా
 ధుః. మలాత్=సర్వశరీరవ్యాపివజ్జాన్, స్తుక్తఇవలనా త్యసేనా
 జ్యాదికమితి పవిత్రం, 'పునస్సంజ్ఞాయాం ఇతి కరణఇత్రప్రత్యయః.
 తేన పవిత్రేణ, సమనాగ్రదర్శయావేణ, సమా నాగ్రా దర్శా
 ప్రాదేశమాత్రో పవిత్రే కృత్వా (కురుతః) ఇతి శ్రౌతే దర్శనా
 త్ 'పవిత్రం వై దర్శా' ఇతి శ్రుతే. తేన పూతం=శోధితః మా
 జ్యస్థాల్యా మూఽన్యం నిరూప్యేత్వాం 'భ్యోదగగ్రాభ్యాం పవిత్రా
 భ్యాం పునరాహారం త్రిరుత్సూయేతి శాస్త్రవిధినా సంస్కృతం,
 ఆజ్యః=సర్వి ఇవ, ఏతత్సర్వం తత్తద్దోషాద్వినిర్ముక్తం సద్యథా
 పరిశుద్ధం భవతి, తథా మామావః సర్వస్మాదేనసః శోధయ
 న్వితి తాత్పర్యాః. అత్ర కారికాకారః—శ్లో. (యా) 'అ
 దోభ్య జాతౌ కశ్యపేద్ద్రా'వగ్నిం వైద్యుతబాడబమ్, గర్భం
 యా దధిరే నానానూపాస్థితివశేన తా. శం దుగ్ధం శమయి
 త్వాసః స్యోనా సున్తు సుఖప్రదాః, యానాం మధ్యే దణ్డధరః
 పుణ్యాపాపే వివేచయన్. వరుణో యాతి మధురస్యన్తిన్యః పూ
 ర్వవత్సరమ్, యాసా మమృతయాపాణాం భక్షణం కుర్వతే
 మరాః. పృష్ట్యాత్మనా యా (చ) బహుధా భేచ యా (సేచ
 కా) పృథివీమపి. పయసా తద్గతాకారైః సిద్ధాస్తీతి త్రిలోకగాః.

శుక్రా విశుద్ధా స్తా ఆపః శంకుదాః సస్తు శర్మదాః, ఆపః కల్యాణదృష్ట్యా మాం పూతః స్యా ఇతి పశ్యత. తనువా సామ్యయా మూర్త్యా స్పృశత త్వచం (తాంగంచ) మామికా (క)మ్. ఆహ్వయా మ్యుచ్చి వసతో వహ్నిన్వో బాడబాదికాన్. ఆపో యాయం యశో వరోచ్చి బల మోజో నిధత్తవై, ఏతత్సర్వం సన్ధ్యాత్రయేఽపి సమానమ్, జలప్రాళనమన్తాస్త్ర విశేషతో వర్ణితాః, పూర్వ మాపోహి శ్ఠేతి నవభిర్బాహునం వశ్యాదపి తథైవ, ఇత రేషు మార్జనమన్తేషు సర్వముక్త్యాతతః కర్తవ్యం తదేవ శిష్టాచారాత్, ప్రాత సన్ధ్యాముపాసిష్య ఇతి ప్రాతః, మాధ్యాహ్న కసన్ధ్యా ముపాసిష్య ఇతి మాధ్యాహ్న, సాయంసన్ధ్యావిషయే తు సమ్యగధస్తాత్సంకల్పో నిర్ణీతః, అత్ర విద్యారణ్యాస్వావిభి రుదాహృతం మాధవీయే—అథాతః సన్ధ్యోపాస్తి (స్థానస్థన) విధిం వ్యాఖ్యాస్వామస్తీర్ణం గత్వా ప్రయతోఽభిషిక్తః ప్రత్యుల్య పాణిపాదమాచమ్యాశ్చి మా మన్యశ్చేతి సాయమపః పిబే తునర్యశ్చేతి (ప్రాతః సావిత్యా) నురభిమత్యాఽబ్జిజ్ఞాభిర్విరిణ్యావర్ణియాభిః సావమానీభిర్వాప్యహృతిభిరన్త్యేశ్చ పవిత్రైరాత్మానం ప్రోక్ష్య ప్రయతో భవతి, ఇతి. అథార్ఘ్య ప్రదానం కర్తవ్యమ్, తద్విసేయుక్త మస్త్రీస్తవనుపదమేవవ్యాఖ్యాస్యతే.

— మధ్యాహ్నసన్ధ్యార్ఘ్యప్రదానమంత్రాః. —

మాధ్యాహ్న కసన్ధ్యా యామర్ఘ్యప్రదానవినియుక్తం మస్త్రీమాహ—

మూ. మం. హగ్ంస శ్శుచిషద్వసురస్తరితసద్దోతా వేదిషదతి ధిర్దురోణనత్, సృషద్వరసద్భుతసద్వోయమసదబ్జా గోఙాఋ

తజా అద్రిజా ఋతం బృహత్.

(తై. ఆ. ౧౦-౪)

భా. హగ్ంస ఇతి. హస్త్యాహవసీయాదిదేశేషు వ్యాపకతయా గచ్ఛతీతి హగ్ంసః=పరిమాత్యా, 'హంసో నామ సదా శివః' ఇతి ఎచనాత్. స తు కీన్ద్రశ ఇత్యపేక్షాయా మాహ— శుచిషదితి, శుచౌ దేశే=విముక్తాదిపుణ్యక్షేత్రజాతే సీదతీతి శుచిషత్; 'క్షేత్రాణాం పతయే ననుః' ఇత్యాదౌ తథా దర్శనాత్. ఎవ స్త్యస్తిజ్జగతీతి ననుః, వాసయతీతి వా వసుః, 'వాసనాద్వాసు దేవస్య వాసితం తే జగత్ప్రియమ్' ఇతి దర్శనాత్, అస్తరిక్షే సీదతీతి అస్తరిషత్; 'యోఽస్తరిక్షే తిష్ఠతి' ఇతి శ్రుతేః, 'హోతా=అగ్నిరూపేణ దేవానామాహ్వయితా, 'ఋషిర్హోతా నిషపాద' ఇతి శ్రుతేః, యద్వా హోతాః=దేవానామాహ్వతా వహ్నిస్తధూప ఇత్యర్థః. 'అగ్నిం దూతం పృణీమహే' ఇతి శ్రుత్యా వహ్నిర్దేవహోతృత్వావగమాత్; వేద్యాం భూలోకాదా వ్యాపక త్వేన సీదతీతి వేదిషత్; 'నా వా ఇయగ్ంసర్వైవ వేదిః' ఇతి శ్రుతేః. వేద్యాం పరిష్కృత భూమ్యాం సీదతి తిష్ఠతీతి వేదిషత్; 'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇతి కోశాత్. 'వేదిర్వై పరోఽస్తః పృథివ్యాః' ఇతి శ్రుత్యా వేదికాయాః సర్వోత్కృష్టత్వావగమాత్; తత్ప్రపరమాత్మావిరాభవో యుక్త ఇతి భావః. అతిథిః అతిథిసదృశః, తల్లక్షణంతు స్వధర్మయుక్తం కుటుమ్బిన మభ్యాగచ్ఛతి ధర్మపురస్కారోనాన్నప్రయోజనః సోఽతిధిర్భవతి, ఇతి. ధర్మపురస్కారః క్రత్వాద్యనుష్ఠానం పురస్కృత్య తత్సిద్ధ్యర్థం యాజ్ఞాపర ఇత్యర్థః. కేచి దభ్యాగత ఇతి పదస్తోఽభ్యాగతః స్వయం విష్ణుః.

రితి వచనముదాహరన్తి, తన్న; అభ్యాగత స్యాన్నమాత్రాధి
 త్వాత్. అతిభేస్తునర్ణితలక్షణలక్షిత త్వేన తద్విలక్షణత్వాత్,
 తస్మాదతిథిశబ్దస్య నాన్నమాత్రాధ్యభ్యాగతోఽర్థః, కింతు వర్ణిత
 ఏవార్థః, నన్వభ్యాగతపదమపి తథా విధార్థవాచకం నాన్నమా
 త్రార్థవాచకమితి చేత్, ఓ; సంజ్ఞాభేదేఽపి న తు సంజ్ఞభేద
 ఇతి సారమ్. దురోణేషు గృహేషు నీదతి గచ్ఛతీతిదురోణ
 నత్; 'అజస్రా దీదిహి నో దురోణా' ఇతి దురోణశబ్దస్య స్థాన
 పరత్వ దర్శనాత్, బ్రహ్మణ్ణాఖ్యగృహపతిరిత్యర్థః. నృషు వై
 శ్వానరూపేణ నీదతీతి నృషత్, 'అహం వై శ్వానరో భూ
 త్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః' ఇతి స్మృతే. వరే=శ్రేష్ఠే
 తీర్థాదా నీదతీతి వరనత్. 'నమస్తీర్థాయ చ' ఇతి శ్రుతే, య
 ద్యపి శుచిపదిత్యనే నై వాయమర్థః సిద్ధ, స్తథాఽవ్యాదరాత్పున
 ర్వచనమ్, మస్తే)షు జామితా నాస్తీతి (పాగుక్తమితి) భావః.
 ఋతే=యజ్ఞే నిష్పాదక త్వేన నీదతీతి ఋతనత్, వ్యోమని నూ
 ర్యాత్తనా నీదతీతి వ్యోమనత్, అప్పు జలేషు జాయత ఇతి
 అబ్జైః 'యోఽపున తిష్ఠన్' ఇతి శ్రుతే, 'జనసఖసక్రమగమో
 విత్' ఇతి విత్. 'విద్వనో రనునాసికస్యాఽఽత్' ఇతి నకా
 రస్యాదాదేశః. గోష్వస్తర్యామిత్వేన ప్రాదుర్భావో గోజాః,
 'ఎశుపతయే చ' ఇతి శ్రుతే. ఋతే యజ్ఞేభోక్తృత్వేన జాత
 ఋతజాః, 'భోక్తారం యజ్జకర్తాః' ఇతి స్మృతే. అద్రిషు పర్వ
 తేషు జాతః స్థిత ఇతి అద్రిజాః, 'యః సర్వేషు భూతేషు
 తిష్ఠ' ఇతి శ్రుతే. ఈదృశః పరమాత్మా బృహత్=అధికమ్,
 ఋతమ్ ఉపాసనాత్మకం యజ్ఞం నిష్పాదయత్ప్రతి శేషః. అథ
 నజలేన ప్రాణినాత్రిప్రదక్షిణమనువ్రజనంకర్తవ్యమ్, 'యత్ప్ర

దక్షిణం ప్రకాశం మన్తి తేవ సాష్మానమవధూన్వన్తి' ఇతి శ్రుతేః. 'అసావాదిత్యమస్త్రేణ సోదకేనైవ పాణినా; ప్రదక్షిణ మనుప్రజ్య వాచయేత్సన్ధ్యయో ర్ద్వయోః ఇతి స్మృతే శ్చ సంధ్యయో రిత్కుపలక్షణమ్. సంధ్యానా మ వీతి జ్ఞేయమ్, అత ఏవైతత్సంధ్యాత్రయేఽపి సమాసం భవతి. తథైవశిష్టాచారాత్.

— సన్ధ్యాప్రదక్షిణప్రకారః. —

తత్ర వినియుక్తం మన్తమాహ—

మూ. మం. అసావాదిత్యో బ్రహ్మ.

(తై. ఆ. ౨. ౨.)

అసా వితి. అసా ఇతి పాణినా నిర్దేశః, ఆదిత్యః పరమాత్మా, ఉభయోరై క్యానుసంధానం సంధ్యావద్దసస్య ప్రధాన భూతం ఫలం భవతి "అసావాదిత్యో బ్రహ్మ" ఇతి బ్రహ్మైవ సస్పృహమప్యేతి యవవం వేద' ఇతి శ్రుతేః. అత్రేదం రహస్యం ప్రకాశ్యతే—కాలత్రయేఽప్యర్ఘ్యదానం కర్తవ్యం, తత్రసాయంప్రాతఃకాలయో ర్ఘ్యత్రయం ప్రకృతమ్, మధ్యాహ్నే కమర్ఘ్యం విహితమ్, ఇదం చ యథా కాలమేవ కర్తుం శక్యమ్, కాలే త్వత్రికాస్తే ప్రాయశ్చిత్తతయా ప్రాణాయామోఽర్ఘ్య ప్రక్షేపణం చ కర్తవ్యమ్. ఉభయో స్సముచ్చయో న తు వికల్ప ఇత్యుక్తమధస్తాత్. తత్రాయంప్రయోగః—నిధివదా చమ్య యథాశక్తి ప్రాణానాయమ్య మమ సాయంసన్ధ్యాకాలాతిక్రమణదోషవరిహారార్థమ్, ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యపూర్వక మర్ఘ్యప్రదానం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య నూతనోదకేన పశిరస్కయ సవ్యాహృతికయా గాయత్ర్యా ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్య మేకం

దద్యాత్, ఏవం ప్రాతః, స చైవం ప్రాయశ్చిత్తకరణే ప్రమా-
ణాభావః, 'నియమాతిక్రమణే చాన్యస్తిక్' ఇతి సూత్రకారవ-
చనాత్, ప్రాణాయామః ప్రాయశ్చిత్తతీయా కర్తవ్యః, 'అచా-
న్తోవిధివత్ప్రాణనాయమ్యచతుర్థ్యకం, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థం
దత్వా సన్ధ్యాంసమాచరేదితి స్మృతే. తతఃపశుర్థ్యం దేయ-
మితి వివేకః, యథాకాల మనుష్ఠానేత్వేకైకః ప్రాణాయామః
కర్తవ్యః సన్ధ్యాదావర్త్యః, 'సన్ధ్యాదావర్త్యదానే చ ప్రాణా-
యామైక మాచరేత్' ఇతి వచనాత్. షట్కుర్మచన్ద్రికాయా-
మపున్ క్తమ్—శ్లో. 'ఏవం సమ్మార్జనం కృత్వా బహిశ్శుద్ధ్యర్థకార-
కమ్, తతోఽభ్యస్తరశుద్ధ్యర్థం ప్రాణాయామం సమాచరేత్',
ఇతి. అత్రాయం సిద్ధాంతః—యథా కాలాతిపత్నౌ సన్ధ్యావస్త-
నం క్రియతే తథా ప్రాయశ్చిత్తార్థమేకం దాతవ్యం. తదనస్త-
రంసాయం ప్రాతః త్రీణ్యర్హ్యాణి దాతవ్యాని. తతః ప్రాయశ్చి-
త్తార్థదానా త్పూర్వ మేకః ప్రాణాయామః కర్తవ్యః. ఐనఃప్ర-
ధానార్థ్యదానేఽపి కర్తవ్య ఇతి చేన్న, ఏకం ప్రాణాయామ-
మేవాఽఽదాయ ప్రధానార్థ్యదానస్యాపి ప్రాణాయామపూ-
ర్వకత్వసిద్ధేః, యథా పవమాన ప్రసర్పణేఽధ్వర్యుముఖాః ప్రస-
జ్జర ఇత్యత్రైకేన్తే వాధ్వర్యణా సర్వేప్రస్తాత్రాయోఽధ్వర్య-
ముఖా భవన్తి. యథాఽఽశ్వలాయనసూత్రే బ్రహ్మయజ్ఞ-
ప్రకరణే ఓంపూర్వా వ్యాహృతయ ఇత్యేకప్రణవమూదాయ
సర్వాసాం వ్యాహృతీనాం నారాయణాశయా త్ప్రణవపూర్వ-
కత్వం; యథోభయోరపి దర్శపూర్ణమాసయోరేకా మన్వా-
రమ్భుణీయా మూదాయ తదారమ్భపూర్వకత్వం తద్వత్ప్రకృ-
తేఽపీతి సకోఽపి దోషః. స చోభయత్రాపి ప్రాణాయామా

సుష్టానమస్తు బాధకాభావాదితి వాచ్యమ్, తథాత్మే, వచనా
భావాత్, తత్కల్పనాయా ముపపత్తిపరోధాచ్చ, తథాహి
ప్రథమాచమనం కృత్వా ప్రాణానాయమ్యప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్య
దానం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య తత ఉత్థాయార్ఘ్యందత్వా పున
రుపవిశ్యాఽఽచమ్య పునః ప్రాణానాయమ్య పునరుత్థాయ
ప్రధానార్ఘ్యాణి దేయానీతి వాచ్యమ్, సవ్యాత్రావిగీతశిష్టా
చారో దృశ్యతే, తస్మాదుపపత్తివిరుద్ధోఽయం పక్ష ఇత్యస్త
దుక్తమేవ సమ్యక్, శత్రాయం ప్రయోగః—ఎల్లితరీత్యాఽఽ
చమ్య యథాశక్తి ప్రాణానాయమ్య దేశకాలానసక్తిర్వ
మమ సన్ధ్యా కాలాతిక్రమణదోషపరిహారార్థం ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్య
దానపురస్కరమర్ఘ్యదానం కరిష్యఇతి సంకల్ప్య జలం గృహీ
త్వోత్థాయ తర్జన్యజ్ఞువయో రసంస్థం యథా తథా ప్రాయ
శ్చిత్తార్ఘ్యం దత్వా.

అర్ఘ్యదానప్రకారః.

సాయం ప్రాతశ్చ త్రిణి త్రిణ్యర్ఘ్యాణి దద్యాత్, అత్రస్త్రుతి
వచనాన్యదాహ్రియస్తే—శ్లో. 'ప్రాజ్ఞుభిః సతతంవిప్రః సన్ధ్యో
పాసన (స్థాపస్తన) మూచరేత్, అర్ఘ్యప్రక్షేపణం కుర్యాదా
దిత్యాభిముఖో ద్విజః.' ఇతి. 'ప్రాతః ప్రహ్వః క్షీపేదపున
భ్యాహ్నే ఋజుసంస్థితః, అర్ఘ్యప్రక్షేపణం కుర్యాత్సాయం
తూపవిశస్ఫుట. పాణిభ్యం జలమదాయ గాయత్రాచాభి
మన్త్రితమ్, గోశృంగమాత్రముద్భృత్య జలమధ్యే జలంక్షీపేత్,
జలే త్వర్ఘ్యం ప్రదాతవ్యం జలాభావే తు తత్ఫలీ, సంహృ
త్య వారిగా సమ్యక్పశ్చాదర్ఘ్యం యథావిధి.' అత్రాపి ప్రదా
తవ్యమిత్థిన్వయః. ఇదం చ వచనం ప్రాతర్దాహ్యాహ్నికసం

ధ్యాకాలార్ఘ్యదానవిషయమ్. తదుక్తమ్.—శ్లో. 'ఉపవిశ్యతు
సాయాహ్నే జలే త్వర్ణ్యం న విక్షిపేత్, నిక్షిపేద్దది మూఢా
త్తా రారణం నరకం ప్రజేత్. ఇతి. సాయ ముపవిశ్య వారిణానం
ప్రోక్ష్య భూమా వర్ణ్యదానం కార్యం న జల ఇత్యర్థః. ఆశ్వ
లాయనశాఖి రపి సాయముపవిశ్యై వార్ణ్యదానం కార్యమ్,
తదుక్తం బహ్వృచస్మృతినంగ్రహకారేణ—సాయం తిష్ఠ
తోఽర్ఘ్యవిధానం శాఖాస్తరవిషయం, ఆశ్వలాయనస్తు సా
యముపవిశ్యై వార్ణ్యప్రక్షేపణం కుర్యాత్, ప్రక్షేపణానస్తర
ముత్థాయాద్భిరాత్తానం పరిషిచ్య ప్రదక్షిణీకృత్యోపవిశ్య
ఆచామేత్ ఇతి. మధ్యాహ్నే తు యథాకాలమేకమర్ఘ్యం దేయం
కాలాతిపత్తే తు ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యం దత్వా తతః ప్రధానార్ఘ్యం
దేయ మితి వివేకః. 'మధ్యాహ్న చాజ్ఞలిక్షేపం సకృదేవ సమా
చరేత్' ఇతి ఎచనాత్. స చ మధ్యాహ్న ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యా
నుత్థానే ఎచనాభావః శిజ్జనీయః, 'చతుర్ఘ్యం తు గాయ
త్ర్యా శిరోవ్యాహృతినంయుతన్, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థం త్రిన
ధ్యాయంను(తు)సమాచరేత్' ఇతి ఎచనేన సన్ధ్యాత్రయేఽపి తద
నుష్ఠానవిధానాత్. అత్రాయం విశేషః—మధ్యాహ్న బ్రహ్మ
యజ్ఞా త్పూర్వ మాపస్తంబీయానాం సన్ధ్యానుష్ఠానం కార్యమ్,
యథా ప్రాతరుపాసనాద్యనుష్ఠానానస్తరం బ్రహ్మయజ్ఞః ప్రాహ్ని
తి తిథా మాధ్యాహ్నీకసన్ధ్యా మకృత్యైవ న కర్తవ్యః, తథైవ
శిష్టాచారాత్, స్మృతికారై రంగీకారాచ్చ, ఆశ్వలాయనశాఖ
నాం తు సన్ధ్యావస్తనాత్పూర్వేవ బ్రహ్మయజ్ఞః కర్తవ్యః. తతో
మధ్యాహ్న సన్ధ్యేతి నిగర్హః. తదుక్తం బహ్వృచస్మృతినంగ్ర
హకారేణ. శ్లో. 'మధ్యాహ్న స్నానవేళాయాం స్నానపత్రం

న వీడయేత్, వీడయేద్యది మూఢాత్మా తత్సాన్నినం నిష్కలం
 భవేత్. తేన నిక్షిప్త తద్వస్తుం బ్రహ్మయజ్ఞమథాచరేత్.
 తతో మూఢ్యాహ్నికీం సన్ధ్యాం కుర్యాది త్యాశ్వలాయనః ఇతి.
 శౌనకః—‘మధ్యాహ్నో చ పునః సాంత్యా బ్రహ్మయజ్ఞం
 సమాచరేత్, తతో మూఢ్యాహ్నికీం సన్ధ్యాం కృత్వా తు గృహ
 మావిశేత్.’ ఇతి తత్ర మధ్యాహ్నో ముఖ్యకాలః, ‘మధ్యమా
 న్నానకర్మణి’ ఇతి వచనాత్, మధ్యమా మూఢ్యాహ్నికీ సన్ధ్యా
 న్నానకర్మణి మధ్యాహ్న కాల ఇత్యర్థః. తత్ర గౌణకాలః ‘సన్ధ్యా
 మూఢ్యాహ్నికీవ్యతే’ ఇతి. తథా, శ్లో. ‘మధ్యాహ్నో తాత్రమా
 ప్రోక్తా సజ్జమే మధ్యమా స్మృతా, అపరాహ్నేఽథమాప్రోక్తా
 మధ్యసన్ధ్యా త్రిథామః కేతి. తర్జన్యజుష్ఠయోగేన నార్ఘ్యదానం
 కార్యమిత్యుక్తం స్మృత్యంతరే—‘తర్జన్యజుష్ఠయోగేన రాక్షసీ
 ముద్రితా భవేత్, యో దదాతి తయా చార్ఘ్యం తపోయం
 రుధిరం భవేత్’ ఇతి, ఏవ నార్ఘ్యప్రదానం కృత్వా ప్రదక్షిణ
 మనువ్రజ్య ఆచామేత్, తథాచ శ్రూయతే—‘యత్ప్రీదక్షిణం
 ప్రక్రమన్తి తేన పాపాన మవధూన్వనీతి. ‘మందేహానాం వినా
 శాయనిక్షి వేత్తు జలాంజలిన్. ప్రాయశ్చిత్తార్థ మాచమ్య ముచ్య
 తే దైత్య (బ్రహ్మ) హత్యయా’ ఇతి చ.

— సన్ధ్యాజ్ఞతర్పణమ్. —

అథ సన్ధ్యాజ్ఞతర్పణం కర్తవ్యం; శిష్టాచారాత్. తదుక్త
 మాహ్నికే—‘క్రమాత్సన్ధ్యాం చ గాయత్రీం బ్రాహ్మీం చ ని
 మ్నజేం తథా, తర్పణయామితి వక్తవ్యం చ తస్మాదేవతాః క్ర
 మాత్’ (ప్రతి.) తత్రాయంప్రయోగః—ఆచమ్య ప్రాణానా
 యమ్య మమ దురితక్షయార్థం పరమేశ్వరప్రీత్యర్థం సాయం

సన్ధ్యాజ్ఞత్యేన తర్పణం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య సన్ధ్యాం తర్ప
యామి, సరస్వతీం తర్పయామి. వైష్ణవీం తర్పయామి, నిమ్మ
జీం తర్పయామి నాయం చతస్రో దేవతా స్తర్పయేత్.
ఏవం ప్రాతః సంకల్పం కృత్వా సన్ధ్యాం తర్పయామి, నాయత్రం
తర్పయామి, బ్రాహ్మీం తర్పయామి, నిమ్మజీం తర్పయామి
ప్రాత స్తర్పయేత్. ఏవం మధ్యాహ్నం సంకల్పం కృత్వా
సన్ధ్యాం తర్పయామి, సావిత్రిం తర్పయామి, రాద్రిం తర్ప
యామి, నిమ్మజీం తర్పయామి తర్పయేత్. అత్రాయం
విశేషః—సన్ధ్యాత్రయేఽప్యర్ఘ్యదానానంతరం కేచిదస్త్రోపసం
హరణం కుర్వంతి, తత్తా(న్మా)న్రికసన్ధ్యావిషయం న తు వైదిక
సన్ధ్యావిషయమ్; ప్రత్యక్షవేదే వేదమూలమన్వాదిమహాస్మృ
తిషు చాస్త్రోపసంహరణస్యానుక్తత్వాత్. తస్మాదస్త్రోపసంహ
రాదికం న కర్తవ్యమితి సర్వం రమణీయమ్.

— ఆశౌచే సన్ధ్యావిధిః. —

అత్రేదం తత్త్వవిచార్యతే, ఆశౌచే సంధ్యావస్తనం
కర్తవ్యముతాకర్తవ్యం వేతి—ఆశౌచాదా సన్ధ్యావస్తనమర్హ్య
స్త మిత్యుక్తమధస్తాత్. స్మృత్యస్తరేవిశేషః కథితః—‘సం
ధ్యామిష్టిం చ హోమం చయావజ్జీవం సమాచరేత్. స త్య
జే త్పుతకే వాఽపి త్యజన్లచ్చత్యధోగతిమ్.’ ఏతద్వచనం
మానసికసంధ్యావందనాభిప్రాయమ్, తదుక్తం పులస్త్యేన—
‘సూతికే మృతకేచైవ సంధ్యాకర్మ న సంత్యజేత్’, మనసో
చ్చారయే స్మంత్రా న్నాణాయామ మృతే ద్విజః ఇతి. యత్త్వా
శౌచస్య కర్మాధికారపరిపంధిత్యా దాశౌచకాలే నాను
ష్ఠానం సంభవతీతి తదపి న, తాత్కాలికాః శుద్ధేః సమ్మ.

వాత్, తథాహ పరాశరః—శ్లో. 'ఉపాసనే తు విప్రాణామజ్ఞ శుద్ధిశ్చ జాయతే. ఇతి, గోవిలః—శ్లో. 'అగ్నిహోత్రాదిహో మార్గం శుద్ధిస్తాత్కాలిక్సే స్సృతా' ఇతి. సన్వేషనువ్యాశౌచాదా సన్ధ్యాకర్త కర్తుం స శక్యతే. ఆశౌచస్య కర్తాధికారపరిష్ఫి త్వేన తదయోగ్యకాలత్వాత్. అత ఏవ విష్ణుపురాణేఽపి. శ్లో. 'సర్వకాల ముపస్థానం సన్ధ్యాయాః పార్థివేష్వ అస్యత్ర సూతకాశౌచవిభ్రమాతురభీతితః' ఇతి. కించ సూత కాదా సత్యపి సామర్థ్యసంధ్యాకర్త స కార్యమిత్యాహ మరీ చిః—శ్లో. 'సూతకే కర్తాణాం త్యాగ సుంధ్యాదీనాం విధీయతే' ఇతి. అత్ర బ్రూమః—పూర్వోదాహృతపుల స్త్యవచనబలేన తానాం వాచా మాచమనాద్యభివాదనాంతకర్మరూప సంధ్యా కలాపస్య సవిశేషానుమాననిపేధే తాత్పర్యకల్పనాత్. అత ఏవ పరాశరమాధవీయే—'ప్రాణాయామం వినా మానసికమన్య తాకర్యమ్' ఇత్యుక్తమ్.

—వాగ్ధితస్య సన్ధ్యావిధిః. —

సను వ్యాధితస్య కథమనుష్ఠానప్రకారః, ఉ. 1
జ్వరితస్య యావదనుష్ఠానాభావే లభ్యదోషాత్, స్వస్థస్యై వ తన్నియమాత్, తథాఽఽహ యాజ్ఞవల్క్యః—'అ నార్తిశ్చోత్పన్నజ్వరస్తు స విప్రః శూద్రసమ్మతః. ప్రాయశ్చిత్తి భవేచ్ఛైవ లోకే భవతి నిన్దితః' ఇతి. అత్రరపి—'నోపతిష్ఠన్తి వై సన్ధ్యాం స్వస్థాపస్థాశ్చయే ద్విజాః, హింసన్తి చ సదా తే వై భగవన్తం దివాకరమ్' ఇతి. స న్వత్యార్తస్య కా గతిః, కుశ లైవ, పిత్రా భౌతా వాహ్వానుష్ఠానం కారయితవ్యమ్, స తు సర్వాత్మనా లోపః, నిత్యకర్త త్వాత్, తదుక్తం స్మృత్యంతరే—

శ్లో. 'ఉన్మత్తదోషయుక్తస్య వ్యాధిశస్యచ నిత్యశః, పితా
భ్రాతా తథాన్యోవా సన్ధ్యావస్తనమాచరేత్.' అత్రాయమా
శయః—జ్వరాదినా యత్కించి తీవ్రత త్వే శుద్ధమమ్మిం ధృ
త్వా వాగ్యతః సమాసీనః స్వేష్టదేవతాం ధ్యాత్వా విభూతి
లేపనం కృత్వా తప్తవారిణా త్రిరాచమ్య యథాశక్తి సన్ధ్యా
వస్తనం (కర్మ) కుర్యాత్. దుగ్ధస్య తప్తోదకాచమనం స నిషిద్ధ
మిత్యావస్తమ్బమునిరాహ—'తప్తాభిశ్చ కారణాత్' ఇతి. కార
ణం=జ్వరాదికమితి వృత్తికారః. అత్యాగ్ శ్చేష్టితరం భ్రాతర
మన్యం వా శిష్యాదికం సమాహూయ నామామనుష్ఠాతుం శక్నో
మిశ్యమేనై తదాచరేతి నిర్దిశేత్, యజమానస్యాపాత్రదురిత
క్షయార్థ మితి సంకల్పః. ఏతేనోన్మత్తో వ్యాఖ్యాతః.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞనంశ్య శ్రీకృష్ణవల్లీతవరచితే
నిర్ణయకల్పవల్ల్యాఖ్యై తైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే
తృతీయోగుచ్ఛః.

అథ చతుర్థోగుచ్ఛః.

— గాయత్రీహృదయమంత్రార్థః —

అథ గాయత్రీజపాత్పూర్వమోమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతి
గాయత్రీహృదయం పఠనీయమ్, తథా౨౨హ శౌనకః—'ఓమి
త్యేకాక్షరం బ్రహ్మేత్యేతద్ధృదయముచ్యతే, గాయత్ర్యాస్త
త్పఠిత్యాదా జపకర్త సమాచరేత్.' ఇతి. తదిదానీం వ్యా
ఖ్యాతే—

మూ. మం. ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ, అగ్నిర్దేవతా బ్రహ్మ ఇ
త్కార్షమ్, గాయత్రం ఛందో పరమాత్మం సమాపమ్, సాయు
జ్యం వినియోగమ్.

(తై. ఆ. ౧౦-౩౩.)

ఓమిత్యేకాక్షర మితి. ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ పరమా
త్మేతి వాచ్యవాచకయోరభేదః. ఏతత్సర్వం వ్యాహృతి
వ్యాఖ్యానావసరే సమ్యక్సిరూపితమధస్తాత్, ఓమితి రూప
నిష్పత్తిప్రకారోఽపి దర్శితః, విశేషస్తు భగవత్సాదీయమతాను
సారేణ ప్రపంచ్యతే. ప్రపంచనారే మస్త్రస్పష్టిప్రకరణే నిర్ది
ష్టమ్—‘యోయం పరమహంసాభ్యో మస్త్రః సోఽహమితి
రితః, సహార్లోపేఽస్య పూర్వత్వే సన్ధావోమితి జాయతే.
అకారశ్చ తథోకాగో మకారశ్చాత్రవర్ణకాః ఇతి. యోఽ
హంసోఽహమితి పరమహంసాభ్యో మస్త్రః, తస్య సకారహ
కారయోగోపేపూర్వసన్ధా చ కృతే ఓమితి రూపం జాయత
ఇతి వాక్యార్థః. బ్రహ్మధ్యాయన్నేవోమిత్యేకాక్షరమితిజపేత్,
తదాహుస్తత్రైవ శంకరభగవత్సాదీయాః—శ్లో. ‘ఓమిత్యేకా
క్షరంబ్రహ్మ ధ్యాయన్నేవ జపన్విజః, అవాస్తనర్వకామాఽ
సావాత్మతత్త్వాయ కల్పతే’ ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః, తస్య
ఋష్యాదికందర్శయతి—అగ్నిర్దేవతేతి. తస్యేతి శేషః, ‘అగ్నిః
అగ్గతిసకలవేదాస్తప్రతిపాద్యత్వం గచ్ఛతీతివృత్తత్యాగ్నిశబ్దస్య
పరమాత్మపరత్వమ్, అగిరగీతిదణ్డధాతుః, ‘అగ్నేర్నలోపశ్చ’
ఇత్యోణాదికసూత్రేణ నివ్రత్యయో నలోపశ్చ ‘యోదేవానాం
నామధా’ ఇతి శ్రుతేః. తస్య ప్రణవస్యాగ్నిః పరమాత్మా దేవ
తా, అధిదేవతేత్యర్థః. బ్రహ్మ పరబ్రహ్మ అర్షమ్, ఋషిః,

గాయత్రం ఛందః=గాయత్రీఛందః, పరమాత్మం సరూపం=పర
మాత్మా స్వరూపం, తదభివ్యక్తియోగ్యస్థానత్వాదితి భావః,
సాయుజ్యం వినియోగః=మోక్షే వినియోగః. ఇతి. ప్రకారార్థే,
తథా చైవంప్రకారేణ (పరావస్వరూపం జానీయాదిత్యర్థః. తదు
క్తం శంకరభగవత్పాదైః—‘ప్రణవే బ్రహ్మఋషిః ప్రోక్తశ్చంద్రో
గాయత్రముచ్యతే, పరమాత్మా దేవతాయం మోక్షోదా
వినియుజ్యతే’ ఇతి. అతవవాగ్ని పదస్య పరమాత్మపరత్వం వ్యా
ఖ్యాతమ్.

—|| గాయత్రీప్రార్థనామంత్రార్థః ||—

అథ సకలదేవమాతరం(వరాం)గాయత్రీం ప్రార్థయతే:—
మూ. మం. ఆయాతు పరదా దేవీ అక్షరం బ్రహ్మ సంమితమ్,
గాయత్రీం ఛందసాం మాతేదం బ్రహ్మ జపస్య మే, య
దహ్నుత్కురుతే పాపం తదహ్నుత్ప్రీతిముచ్యతే, యదా
త్రియాత్కురుతే పాపం తద్రాత్రియాత్ప్రీతిముచ్యతే, సర్వ
వర్ణే మహాదేవి సన్ధ్యావిద్యే సరస్వతి.

(తై. ఆ. ౧౦-౩౪.)

ఆయా త్వితి. పరదా = ఉపాసకానామభీష్టఫలప్రదాన
శీలా దేవీగాయత్రీ=నిత్యానందసంపన్నా, మాత్మకాత్మికేత్య
న్యే, ఆయాతు=ఆస్మదనుగ్రహార్థమస్మత్సకాశ మాయాత్విత్య
ర్థః అథ తాం స్తోత్రీ—అక్షరమితి, అక్షరం=క్షరణసహితం,
నిత్యం, సమ్మితం=సమ్యగ్వేదాన్తప్రమాణేన నిశ్చితం, బ్రహ్మ
పరమాత్మా త్వమేవేతి శేషః. అస్తు తతః కింత్రతాహ—గా
యత్రీమితి. ఛందసాంమాతా=సర్వేషాం వేదానాం జననీ, సకల

వేదనిర్గళితసారభూతఞ్చత్వార్థః. తదుక్తమాపస్తమ్బనూత్రే—
 నూ. 'సర్వభ్యా వై వేదేభ్యః సావిత్వీనూచ్యత ఇతి హి బ్రా-
 హ్మణమ్' ఇతి. తథాఽఽహ మనురపి—శ్లో. 'త్రిభ్య ఏవ తు
 వేదేభ్యః పాదం పాదమదూదుహత్, తదిత్యుచోఽస్యః
 సావిత్వ్యాః పరమేష్ఠీ ప్రజాపతిః' ఇతి. గాయత్రీం గాయత్రీ
 ఛన్దోభిమానిసి దేవతేత్యర్థః. ప్రథమార్థే ద్వితీయాపారత్య-
 శ్చాన్దసః, ఇదం మత్కృతం స్తోత్రయావం బ్రహ్మ తపః 'వేద-
 స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇతి వచనాత్, జుషస్వ=అనుగృహణ
 త్వమితి శేషః. జుషస్వేతి లిజ్జాత్, గాయత్రీ త్వమాగత్య మా-
 మనుగృహ్య ముదాచరితం స్తోత్రం జుషస్వేతి స్వకృతం భగ-
 వత్తైస్స సమర్పయతీతి భావః. అథవా పరదా దేవ్యక్షరం=వినాశ
 రహితం సంమితం=సమ్యక్స్వేదాస్తప్రమాణేన నిశ్చితం, బ్రహ్మ=
 జగత్కారణం, పరతత్త్వముపదేష్టుమితి శేషః, ఆయాతు=ఆగ-
 చ్ఛతు, అస్తాకం బ్రహ్మతత్త్వం బోధయితుమాగచ్ఛత్విత్యర్థః,
 ఏతదేవ స్పష్టయతి—గాయత్రీమితి. ఛన్దసాం మాతా గాయ-
 త్రీ=గాయత్రీపదాభిధేయీ పరదేవతా, మే=మయ, ఇదం=బ్రహ్మ
 వేదాస్తప్రతిపాద్యంతత్త్వం, జుషస్వ = జోషయతూపదిశత్వి-
 త్యర్థః. జుషస్వేతి ఛాన్దసం గూపమ్, తస్య ఫలమాహ—యద-
 హ్నాదితి. అహ్నాత్, అహ్ని యత్సావం కురుతే కరోతి తత్
 సావం అహ్నాత్, అహ్ని ప్రతిముచ్యతే ఉపాసకపురుషధారే-
 యేణేతి శేషః. ఏతేన యద్రాత్ర్యాత్ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్,
 అథ గాయత్ర్యాః సర్వాత్మకత్వం దర్శయన్నేవ సవిశేషం ప్రా-
 ర్థయతే—సంప్రసర్గ ఇతి. సర్వప్రసర్గే మహాదేవి ఇతి గాయత్ర్యాః
 సమ్పాదనమ్.

— గాయత్ర్యావాహనమంత్రార్థః. —

మూ. మం. ఓజోఽసి సహోఽసి బలమసి భ్రాజోఽసి దేవా
నాం ధామనామాఽసి విశ్వమసి విశ్వాయుః సర్వమసి
సర్వాయు రభిభూరోం గాయత్రీ మావాహయామి సావిత్రీ
మావాహయామి సరస్వతీమావాహయామి ఛన్దర్వీ నావా
హయామి శ్రియమావాహయామి గాయత్రీయాగాయత్రీ
ఛన్దో విశ్వమిత్ర ఋషీః స్సవితా దేవతాఽగ్నిర్ముఖంబ్ర
హ్మ శిరో విష్ణుర్హృదయగ్ రుద్రః శ్చిహ్నా పృథివీ యోనిః
ప్రాణాపానవ్యానోదాససమానా సప్రాణా శ్వేతవర్ణా సాం
ఖ్యాయనసగోత్రా గాయత్రీ చతుర్వింశత్యక్షరా త్రిపదా
వట్కుక్షీః పంచశీర్షోపనయనే వినియోగః.

(త్రై. ఆ. ౧౦. ౩౫.)

ఏతాదృగ్విధే హే దేవి త్వం ఓజోఽసి = ఇంద్రియా
ణాం శక్తిరసి, సహోఽసి = శత్రుణా మభిభవనశక్తిరసి, బల
మసి = శరీరసామర్థ్యరూపాఽసి, భ్రాజోఽసి = దీప్తిరూపాఽసి,
దేవానాం అగ్నిస్త్రాదీనాం, ధామ = శేజో యదస్తే తన్నామా
అసి = తద్దేవతా నామైవేత్యర్థః. అథవా దేవానాం ధామ =
నివాసభూమిః అసి = భవసి, నామ ఇతి ప్రసిద్ధా, సర్వదేవతా
శ్రియభూమి రభిపసీ త్యర్థః, విశ్వం = సర్వజగద్రూపం, త్వమేవ అసి,
విశ్వాయుః = సంపూర్ణాయుస్స్వరూపాఽసి, ఏవం సర్వమపి సర్వా
యుః ఇత్యుక్తానువాదః, యద్వా విశ్వం = సమస్తం స్థావరజాతం,
అసి = భవసి, విశ్వాయుః = స్థావరజాతస్యాఽఽయురపి, త్వమేవ
భవసి, అత్రాఽఽయుశ్చబ్దేన సత్తాకాలో విపక్షీతః, స తు
ముఖనాసికాస్తర్వర్తిప్రాణాఖ్యవాయుసంచారః, తస్య చేతన

ధర్మత్వాదితి ధ్యేయమ్. సర్వం=నిఖలజగ్గమజాతం త్వం అసి=
సర్వస్య జగ్గమజాతస్యాయుః అసి ప్రాణధారణమసి, అభిధూః=
నిఖలస్య చావస్య తిరస్కారహేతుః, ఓం=ప్రణవప్రతిపాద్యపర
మాత్మరూపాఽసి, ఏతత్సర్వం సర్వాత్మకపరమేశ్వరప్రతిపాదక
త్వాద్ధ్యాయత్రాః సంభవతీతి భావః. తాదృశీం గాయత్రీం
మదీయే మనసి ఆవాహయామి, ఉపాసితుమితి శేషః. ఏవం సావి
త్యాదిరూపేణ గాయత్యా ఆవాహనం.

== గాయత్రాదిసామశ్రియనిర్వచనమ్. ==

అత్రైకస్యా ఏవ సన్ధ్యాదేవతాయాః కాలభేదేన నామ
భేదాంగీకారాద్ధ్యాయత్యాదిభేదానాఽఽవాహనముక్తం పరా
శరమాధవీయే—‘గాయత్రీ నామ పూర్వాష్టా సావిత్రీ మ
ధ్యమే దినే, సరస్వతీ చ సాయాహ్నే సైవ సన్ధ్యా త్రిధా మ
తా’ ఇతి. నామత్రయస్య నిర్వచనం కృతం గ్రన్థాంతరే—‘గాయ
త్రీ ప్రోచ్యతే తస్మాద్ధ్యాయస్తం త్రాయతే యతః, సవిత్పద్యో
తనాత్తైస్స సావిత్రీ పరికీర్తితా. జగతః ప్రసవిత్రీ వా వాగ్రూప
త్వాత్సరస్వతీ, ఛన్దాంసి=గాయత్ర్యాదీన్యమీన్విశ్యామిత్రా
దీన్ ఆవాహయామి, శ్రయస్త్యేతామితి శ్రీర్లక్ష్మీస్తామ్ ఆవా
హయామి. అథ గాయత్ర్యాశ్చస్త్రముషి దేవతాద్విన్వయాపం
దర్యయతి—గాయత్ర్యా ఇతి. ‘గాయత్రీ గాయత్రీ ఛస్త్రః,
శిష్టం స్పష్టమ్, గాయత్రీన్వయాప మాహ—ప్రాణాపానేతి. ప
శ్చప్రాణాత్మికేతి కదమ్బకార్థకః. ప్రాణోఽపానః ఇత్యమరవచ
నాత్స్వరూపం వేదితవ్యమ్. సప్రాణా=దేవదత్తకూర్మధనంజ
యనాగకృకరాః పశ్చోపప్రాణస్తైర్యుక్తా. తస్యాః కీడ్మశాపర్ణా
ఇత్యపేక్షాయామాహ—శ్వేతవర్ణేతి. ఇదముపలక్షణమ్. గా

యత్ప్రదిభేదేన రక్తవర్ణా కృష్ణవర్ణా చే త్యపి ద్రవ్యవ్యమ్. త
దుక్తమ్—‘గాయత్రీతుభవే ద్రక్తా సావిత్రీ శుక్లవర్ణికా, సర
స్వతీ తథా కృష్ణా ఉపాస్యా వర్ణభేదతః.’ ఇతి. సా కింగోత్రే
త్యత ఆహ—సాంఖ్యాయనేతి, సాంఖ్యాయనో నామ కశ్చిద్భ
షిస్తేన సమానం గోత్రం యస్యాః సా ‘సాంఖ్యాయనసంగోత్రా’
గాయత్రీవదం వ్యాఖ్యాతమ్. చతురధికా వింశతి స్తావత్సరిమి
తా స్యక్షరాని వర్ణా యస్యాః సా చతుర్వింశత్యక్షరా, ‘సం
ఖ్యాయా అల్పీయస్యా’ ఇతి చతుశ్శబ్దవ్య పూర్వనిసాతః.
త్రీణి పదాని యస్యాః సా త్రిపదా, జీబభావే యత్నః కార్యః.
ఋగ్యజుస్సను వేదరూపపాదత్రయయుక్తేత్యర్థః. షట్ కుక్ష
యో యస్యాః సా షట్ కుక్షీః. ప్రాచ్యాదిదిక్పత్యయ మూ
ర్ధ్వాధరే ద్వే ఆహత్య షట్ కుక్షీర్భవతీత్యర్థః. పశ్చ శీర్షాణి య
స్యాః సా పశ్చశీర్షా, వ్యాకరణం ప్రథమం శిరః, శిక్షా ద్వితీ
యమ్, కిల్బస్తృతీయమ్ నిరుక్తం చతుర్థమ్, జ్యోతిషామయ
నం షడ్చమమ్. ఏతత్సర్వం గాయత్రీహృదయే ప్రతిపాదితమితి
ధ్యేయమ్, సా కుత్ర వినియుజ్యత ఇత్యత ఆహ—ఉపనయన
ఇతి. ఉపనయనం నామ ఆచార్యకర్తృకో మాణవకనిష్ఠః శ్రోతః
సంస్కారవిశేషః అస్మిన్వినియోగ ఇత్యర్థః. అత్రేదమాకూ
తమ్—తథావిధసంస్కారస్య గాయత్ర్యుపదేశసాధ్యత్వాత్సా
తత్ర వినియుజ్యతే, మన్తార్థస్తు గాయత్రీజపప్రసక్తే సమ్యగగ్రే
వక్ష్యతే. అత్ర కేచిదుపనయనశబ్దం నిరాహుః—ఉప=సమీ
పే, నయనముపనయనమితి, అవరే తు ‘గర్భాష్టమే వరే
వసన్తే బ్రాహ్మణ ఆత్మాన ముపమానయ’ న్వేతి బ్రూయాత్, ఇతి
బోధాయనవచన ముదాహరణ ఉపనేతారం ప్రత్యుపనే

యస్య మామువనయ స్వేతి ప్రయోజనవ్యాపార ఉపనయన
మి త్యుపనయనపదం వ్యాచక్రుః.

— గాయత్రీజపవిధి: —

అథ గాయత్రీజపః కర్తవ్యః, కథమితి చేదత్ర శబ్దః—
'కుశబృహ్మం నమాసీనః కుశోత్తరాయాం వా కుశపవిత్రపాణిః
పశ్చిమాభిముఖః సూర్యాభిముఖో వాఽక్షమాలామదాయ
దేవతాం ధ్యాయన్ గాయత్రీజపం కుర్యాత్' ఇతి. జపాత్పూర్వ
మాచమనం కార్యమ్, తదాహ మనుః—'ఆచమ్య ప్రయతోని
త్యముఖేనం ధ్యేయమాహితః, కుభేదే శేషపంచమముపాసీతయథా
విధి' ఇతి. తచ్ఛాఽచమనం శ్రౌతం స్వార్థం వా కార్యమిత్యక్త
మధస్తాత్. శబ్దపచనే గాయత్రీజపమిత్యత్ర ప్రణవవ్యాహృతియు
తాం గాయత్రీం జపేత్, ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టత్వాదితి.
న స్వేపం చేత్పంచోర్ధ్వశ్చ ఇత్యాదికమపి జపకాలే భవేత్.
ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టత్వాదితి చేన్న. అగ్రే తన్నిరసివ్య
తే,—శ్లో. 'ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం వై జపేత్త
తః' ఇతి వ్యాసవచనాచ్చ ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయ
త్రీం జపేదితి గమ్యతే. యత్తు శ్లో. 'ఓంకారం పూర్వముచ్చా
ర్య భూర్భువః స్వస్తధైవ చ, గాయత్రీం ప్రణవం చాస్తే జప
ఏవ ముదాహృతః' ఇతి. అస్త ఇత్యస్తప్రణవప్రతిపాదకం యోగ
యాజ్ఞవల్క్యవచనం. తత్తు వాసప్రస్థవిషయకం, న బ్రహ్మచారి
గృహస్థవిషయకమ్. తథాచోక్తం చంద్రికాయామ్—శ్లో. 'గృ
హస్థో బ్రహ్మచారీచ ప్రణవాద్యా మిమాం జపేత్, అస్తేయః
ప్రణవం కుర్యాన్నాహో నృద్ధి మవాహ్నుయాత్' ఇతి. తత్రై
వ—'సంపుటైక (ప)షడోంకారా గాయత్రీ త్రిపదా (త్రివిధా)

మతా, తత్తైకప్రణవా కార్యా గృహస్థైర్జపకర్తవీ'తి. తత్ర
త్రయాణాం పక్షాణాం మధ్యే గాయత్రీ ఏకప్రణవా కార్యా,
న తు ప్రిణవాస్తరసహితేతి తాత్పర్యమ్. గృహస్థవద్వటోరపి
జపః కర్తవ్యః, తథాఽఽహ వసిష్ఠః—శ్లో. 'గృహస్థవత్తు జప్త
వ్యా నదైవ బ్రహ్మచారిభిః' ఇతి.

— జపే కాలవిశేషేణ నియమాః. —

నను కథంభూతేన గాయత్రీజపః కర్తవ్యః, ఉచ్యతే—
సాయముపవిశ్య ప్రత్యజ్ఞుభో జపమాచరేత్; ప్రాతఃకాలేష్వతి
స్సాప్రజ్ఞుభి ఇతి నియమాః, తథాఽఽహ మనుః—శ్లో. 'పూర్వాం
సన్ధ్యాం జపే త్రీష్టన్నావిత్రిమూఽర్కదర్శనాత్, పశ్చిమాం తు
సమాసీనః సమ్యగార్ఘ్య విభావనాత్' ఇతి. పూర్వాం సన్ధ్యాం
ప్రాతస్సన్ధ్యాం పశ్చిమాం సాయంసంధ్యామిత్యర్థః. అత్రేదం
తత్త్వం నిరూప్యతే—తత్రాఽఽర్కదర్శనాదార్ఘ్య విభావనా
దిత్యుభయిత్రయజ్ఞవర్తతే. తస్యావధ్యర్థకత్వంచాచ్యమ్, 'అజ్
మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇతి పాణినిస్తరణాత్. తత్రమర్యాదాఽ
చధిరితి సూత్రార్థః. తథాచ నక్షత్రసూర్యయోర్దర్శనం గాయ
త్రీజపస్యైవావధి ర్భవతి న తు స్థానోపవేశయోః, గాయత్రీజప
స్యైవ ముఖ్యతయా వచనప్రతిపాద్యత్వాత్. తేన గాణకాలే
సన్ధ్యానుష్ఠానవేలాయా మపి జపవ్యవశ్యకత్వేన తత్రాపి సా
యంకాల ఉపవిశ్యైవ ప్రాతస్త్రీష్టన్నేవ జపేదితి గమ్యతే. తథా
గ్రన్థాస్తరే—శ్లో. ప్రాతఃకాలే(ప్రాయశ్చిత్తం)తథా స్థిత్యాద
ర్భేషు సుసమాహీనః, ప్రాణాయామత్రయం కృత్వాధ్యాయే
త్సన్ధ్యామితి శుక్రిః.' ఇతి. ఇదంప్రాతస్సన్ధ్యాజపవరం; సన్ధ్యాం

గాయత్రీం. నన్విదమనువపన్నమ్, శ్లో. 'తిష్ఠా చాగ్రతర్జపేద్దేవీం
 బ్రహ్మచారీసమాహితః, ఇతి విశేషవచనా ద్వటోరేవ తిష్ఠతో
 గాయత్రీజపః ప్రాతర్విహితః న తు గృహస్థస్య లభ్యతే, తస్మా
 ద్దిదం కథం వర్ణితమ్? అతోచ్యతే— భావానభిజ్ఞోఽసి, తతో
 బ్రహ్మచారిపదం న వటువరం, పరం తు బ్రహ్మధ్యానపరమ్,
 తదుక్తం శ్రీపాదైః—శ్లో. 'బ్రహ్మభావే మనశ్చారో బ్రహ్మ
 చర్యం ప్రచక్షతే' ఇతి. తేన సర్వోఽపి బ్రహ్మ ధ్యాయన్నాగ్రీత
 స్తిష్ఠన్నేవ కుర్యాదిత్యర్థః, పృషాకపి—శ్లో. 'కన్యాదానం చ
 గోదాన ముత్తరాఘోర మేవ చ, చాగ్రత స్సన్ధ్యాజపం కుర్యాత్తిష్ఠ
 న్నేవ నసంశయః' ఇతి. సన్ధ్యా గాయత్రీత్యర్థః. నన్వేనమపి
 ప్రాత స్తిష్ఠతా జపః కర్తుం న శక్యతే, సన్ధ్యాయోర్బహిర్గామాదా
 నీనోవాగ్యతశ్చేతి సూత్రకారేణ సన్ధ్యాద్వయేఽపి సముపవేశ న
 సైన్యవస్త్రీకృతత్వాదిదిచేత్, మా వోచః, తత్రాఽననపదస్య
 స్థానోపలక్షణత్వాంగీకారాత్. అత ఏవ వృత్తికారః సిద్ధాంతర
 హస్యమాహ—అన్యే త్వాసనగ్రహణం స్థానస్థాపలక్షణమ్,
 వాగ్యతశ్చేతి లాఙ్ఘిక్యా వాచో నివృత్తిః, న తు నాఙ్ఘీ జప
 స్యేతి వర్ణయన్తితి. న చాన్యపదప్రయోగాత్కథం సిద్ధాంతః
 స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్రాత స్తిష్ఠతైవ జపః కార్యః, సాయం
 తూపవిశతైవ కార్యఇతి స్పష్టం నిర్ణయతాం మన్వాదిస్తృతి
 కారాణా మాశ్వలాయనాదిగృహ్యకారాణాం చ పన్థానమవలో
 క్య వృత్తిస్థాన్యకబ్ధస్య ముఖ్యకల్పపరత్వాంగీకారాత్. దృష్టం
 చైతాదృశపదస్య ఇదామేకే పూర్వగ్ం సమామనంతి, చాగ్రీ
 త్రమేక" ఇత్యత్ర శ్రౌతముఖ్యకల్పపరత్వం, తస్మాన్నకోఽపి
 దోషః, నను తిష్ఠన్నామూర్యదర్శనాదితి వచనం శాఖాంతర

విషయం న త్వాపస్తంబవిషయమితిచేత్ క్వచిదేవంవిషయా
 రీతిః, యతో వృత్తిమవ్యనాలోచ్య జల్పసి, వృత్తికారస్తు తస్య
 వచనస్యబ్రహ్మచారివిషయత్వమాబభాషే, న తు శాఖాంతరవిష
 యత్వం, తర్హివృత్తిత్యనురోధా తస్య వచనస్య బ్రహ్మచారివిష
 యత్వమేవాస్తు న తు గృహస్థవిషయత్వమితి చేత్ వాక్యమేత
 ద్వృత్తికారేణాపాతతః కించిత్సమాధాతుం శక్యతే, తదుక్తం—
 న తు స్వమతేన, న హి వృత్తికారో భగవాన్నిఖలజనపదవర్తిశి
 వృతథావిధజసానుష్ఠానకలాపవిశేషమవిశేషపాతిమన్వాదిస్తృతి
 కలాపం చ పరిత్యజ్యాన్యథా వ్యాకర్తుమిష్టే. తస్మాదనేయ త్వత్వ
 యమేన సిద్ధాంత ఇతి సంక్షేపః. ఆశ్వలాయనశాఖభిరపి సాయ
 ముపవిశ్రేష్ఠ ప్రాతః స్థితైవ జపః కర్తవ్యః, తదాహ భగ
 వానాశ్వలాయనః—‘వ్యాగతః సాయమాసీన ఉత్తరావరమభి
 ముఖ్యోఽస్పష్టముపవిశ్య సావిత్రీం జపేదర్ధాస్తమితమణ్డలమ
 నక్షత్రదర్శనాత్పాతః (పాఞ్చుశస్తిష్ఠన్నాదిత్య మణ్డలదర్శనా
 త్’ ఇతి. ఉత్తరావర మభిముఖ్యో వాయవాభిముఖ ఇతి వృ
 త్తికారః. అత్ర కారికారత్నే—కుశాసనే సమాసీనో గాయ
 త్రీజపమాచరేత్, ఆతారకోదయా త్సాయ మర్ధాస్తమితభా
 న్కరాత్’ ఇతి. భాస్కరేఽర్ధాస్తమితేఽర్ఘ్యదానానస్తరం
 కుశాసనే సముపవిశ్య వాయవ్య స్యాష్టమో యో భాగ ఉత్త
 రతస్తిష్ఠతి తదభిముఖో జపేదిత్యర్థః. తదుక్తం విశ్వామిత్రీసంహి
 తాయామ్—శ్లో. ‘వాయవ్య స్యాష్టమో భాగ ఉత్తరో యస్త
 థాఽఽననే, సమాహితో జపేద్దేవీం కుశసాని రతన్నితః’ ఇతి.
 ఏతేన సూత్రీ మపి వ్యాఖ్యాతమ్.

—ఇహ సంఖ్యావ్యక్తత్వమ్. —

యద్యపి గృహ్యకారమత ఆ తారణోదయాదితి తారణో
దయకాలస్యైవ జపావధిత్వం ప్రతీయతే, న తు దళాదిసంఖ్యా
యా, స్తథాఽపి సంఖ్యాఽవశ్యకీ, 'అనంఖ్యాతం తు యజ్ఞప్తం
తత్సర్వం న్యాన్నిరర్థకమ్,' ఇతి సంఖ్యాహీనస్య వై ఫల్యస్మర
ణాత్. ఏవంతు సంఖ్యా త్యాగిణీ త్యవగమ్యతే, సంకల్పస్తు
తారణోదయవ్యాప్తం గాయత్రీజపం కరిష్యథితి. న తు దళవార
మిత్యాదిప్రకారేణ. యత్తు—శ్లో. 'గృహస్థో బ్రహ్మచారిచ
(వా) కతమష్టోత్తరంజపేత్, వాసప్రస్థో యతిశ్చైవ సహస్రా
దధికం జపేత్,' ఇతి. తత్తు గౌణకాలజపవిషయం నతు ముఖ్య
కాలజపవర మితి న కల్పిద్దోషః.

అచ్ఛిన్నపాదైవ గాయత్రీ జప్తవ్యేతి సిద్ధాంతః. —

అత్రేదం విచార్యతే—'జపకాలే తు గాయత్రీ సకృద
విచ్ఛిన్నపాదా జప్తవ్యా న తు విచ్ఛిన్నపాదా. తథాహ శౌన
కః—యథానిశాన్తం గాయత్రీముచ్చర జ్ఞాన మాచరేత్, స
న్ధ్యాసు భిన్నపాదా చే శ్చ జపో నిష్ఫలో భవేత్' ఇతి. అత్ర
యథానిశాన్తం యథాధ్యయన మితి చన్ద్రికాకారః. నను—
'అచ్ఛిన్నపాదా గాయత్రీ బ్రహ్మహత్యాం ప్రయచ్ఛతి, భిన్న
పాదా తు గాయత్రీ బ్రహ్మహత్యాం వినాశయేత్' ఇతి. పచ
నాన్తరా ద్వీచ్ఛిన్నపాదైవ జప్తవ్యేతి చేన్న, ఇదం హి పచనం
గాయత్రీ కల్పద్యాగమకాస్త్రానురోధేన తచ్చాస్త్రోక్తదృ
ష్టాదృష్టఫలసిద్ధయే ప్రయోగం కుర్వతాం గాయత్రీమన్తో
పాసకానాం విచ్ఛిన్నపాదా జప్తవ్యేతి బోధయతి, న తు వే
దోక్తమార్గేణ సన్ధ్యాసుగాయత్రీం జపతాం. తథేతి వ్యవస్థాస్వీ

కారాత్, న నూపనయనకాలే పచోఽర్థం చ సతః, సర్వా
మితి రీత్యా గాయత్రీమస్త్రీహ్యవదిష్టత్వా తద్వదేవ సత్యం
జప్తవ్యా గాయత్రీ చేన్న, భావానభిజ్ఞోఽసి, వటోర్గ్రహణా
నమర్థత్వా తథోపనయనకాలే ఉప దేశః కృతః, నహీదానీయసి,
భవా స్త్రహణనమర్థో భవతి. అతివన సుదర్శనాచారై ర్యరు క్తం-
తస్మై కుమారాయ గ్రహణార్థం తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యేతా
మృచమార్యోఽన్వాహేతి. అన్యథా పురస్తాత్ప్రత్యక్షః
కుమారో దక్షిణేన పాణినా గురోర్దక్షిణపాద మన్వారభ్యేత్యా
దిక మపి తత్కాలవిహితం ప్రసక్తం స్యాత్, అవిశేషాత్, త
స్మాద్గ్రహణార్థమేవ ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టం న తు సయ
మార్థం; అన్యథా తత స్సర్వామితి సకలగాయత్కృపదేశో న
స్యాత్. తథా చాదృష్టార్థత్వా త్సర్వా గాయత్రీ జప్తవ్యా, అత
వన సుదర్శనాచారై ర్యరు క్తం, అత్ర సావిత్రివాచకస్య అదృ
ష్టార్థత్వాత్, గ్రహీతు మసమర్థస్యాపి కుమారస్య స ర్వా నిగ
ద్యత ఇతి తస్మాదవిచ్ఛిన్నపాదా వాచ్యేతి సిద్ధం.

— పర్వసు జపవిధిః. —

తత్ర పూర్వం జపమాలికయా జపః కార్య ఇత్యుక్తం.
తదభావేఽపి నక్షతి, తస్య పర్వభి రపి కర్తం శక్యత్వాత్, అత్ర
సహేతుక మాహ వ్యాసః. — 'పర్వభి స్తు జపేద్దేవీ మన్యత్రా
నియమః స్మృతః (కృతః), గాయత్ర్యా వేదబీజత్వా ద్వేదః
పర్వసు గీయతే ఇతి. ఆరభ్యానామికాయాస్తు మధ్యమే పర్వణి
కృమాత్, తర్జనీమూలపర్వస్తం జపేద్దశసు పర్వసు. మధ్య
మూర్ఖలిమూలే తు యత్పర్వద్వితయం భవేత్, తద్వై మే
రుం విజానీయా జ్ఞపే తన్నాతిలబ్ధయేత్. మధ్యమూ పర్వద్వయ

మనఃకృష్టైవ పరావృత్త్య వునరవ్యనామికామధ్యమపర్యవరభ్య
 జపః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. నరవభిరేవ జపః కార్యో నాజ్ఞలీభి రిత్యా
 హవ్యాసః—‘పర్వభిస్తు జపః కార్యో నాజ్ఞలీనాం నిపాతనైః,
 నిపాతనైస్తు యజ్ఞప్తం తత్సర్వం రాక్షసం భవేత్’ ఇతి. అత్య
 యం విశేషః. అపస్తంబశాఖనా మయం ప్రయోగః—అచమ్య
 త్రివారం పాణీనా నాయమ్య మమోపాత్తదురితక్షయార్థం
 గాయత్రీజపం శతవారం సహస్రవార మపరిమితవారం వా కరి
 వ్య ఇత్యాగూర్య జపేత్, అగూః=సంకల్పః, తదాహ భగవానా
 పస్తంబమునిః—సూ“దర్శే ష్వాసీనో దర్భాన్ధారయమాణః
 సోదకేన పాణినా ప్రత్యజ్ఞుః సావిత్రిం సహస్రకృత్వ అవర్త
 యేచ్ఛతకృత్వోఽపరిమితకృత్వోవా’ ఇతి. ఆశ్వలాయనానాం
 నై నమితి పాగ్ని క్తమ్, జపలక్షణము క్తం గ్రీష్థా న్తరే—‘ప్రాత
 ర్నాభినమం కుర్యాన్నధ్యాపేన్నాదయే తథా, నాయాపేన్న
 నాసి కామూలే జపలక్షణ మిరితమ్’ ఇతి. నను జపాదా సంకల్పః
 కార్య ఇత్యుక్తం, తదసంగతం; మానాభావాత్ ఇతిచేన్న. శ్రుతి
 స్మృతి ప్రచోదితం కరివ్యతే యథా తథా యత్యనురాగురం
 వదేత్తదాఽఽదితో జలం స్పృశేత్, ఇత్యపైవ మానత్యా
 త్, అగుర స్సంకల్పః, సంకల్పాభావే కర్తవ్యై ఫల్యంచ స్మర్యతే—
 శ్లో. ‘న చ శ్రాద్ధం న తద్దానం న హోమో న జపస్తథా, న
 ప్రాప్నోతి ఫలం తస్య సంకల్పరహితం చ యత్’ (యదా)
 ఇతి.

—ప్రదోషాదికాలే జపనియమః. —

ప్రదోషాదికాలే జపనియమమాహ చన్ద్రికాకారః—శ్లో.
 ‘శ్రాద్ధే ప్రదోషే దర్శే చ గాయత్రీ దశసంఖ్యయా, అష్టా

ఏకత్వసభ్యాయే త్రయోదశ్యాం తు మానసమ్.' శ్రాద్ధే శ్రాద్ధభోజనానస్తరమ్, సన్ధ్యాకర్మకాలే దశసంఖ్యాకో జపః కార్య ఇత్యర్థః. నను తదానీం సంధ్యాధికార ఏవ నాస్తి శ్రాద్ధాదిభోజనస్య కర్మాధికారపరిపత్తిత్వాదితి చేన్న, దశవారం గాయత్ర్యైభిమన్త్రితం జలం వీత్వా కర్మాధికారి భవతి. తదుక్తం లోకోపకారే—శ్లో. 'దశకృత్వః పితే దాపో గాయత్ర్యా శ్రాద్ధకృద్విజః, తతః సంధ్యా ముపాసీత జపేచ్ఛ జహుయా దపి ఇతి. ఇదం సాయం సంధ్యావిషయమితి ధ్యేయమ్. యత్తు జపాదా న్యాసముద్రాదికం కుర్వంతి కేచిత్. తత్తు నవైదికం సన్ధ్యాకర్తాంగం, కింతు ఆగమశాస్త్రానుసారేణ గాయత్ర్యుపాసకానాం మంత్రం సంధ్యాంగం. నను వైదికసంధ్యాయా మప్యస్తీతి చేన్న, తద్విధాయకేషు గృహ్యేషు మన్వాదిస్మృతిషుచాను క్తత్వాత్. యత్తు చంద్రికాకారాః ధిర్నిబద్ధనకారైః కైశ్చిన్నావసాదికముక్తం. తత్తు అవశ్యకతాసంపాదకం నభవతి, కింతు మాత్రామవాశ్రాద్ధవత్కరణే అతిశయాద్ధో భవతి, కృతే అభ్యుదయః అకృతే న జపాదికర్తవ్యై గుణ్యమితి లభ్యతే. గృహ్యేషు మహాస్మృతిషు చాప్రతీతే, ప్రాయశ్చ సర్వజనపదవర్తినో మహాజనాః హృదయాదిషడంగన్యాస మంగుళీన్యాస సంధ్యావందనం కుర్వంతి ఆచారానుసారేణ తస్మాత్కీం కర్తవ్యమ్. తదుక్తమాపస్తంబమునిభిః—నూ. 'సర్వజనపదేషు ఏకాంతసమాహితమార్యాణాం వృత్తగ్ం సమగ్విసీతానాం వృద్ధానా మాత్మవతా మలోలుపానా మడాంభికానాం వృత్తసాదృశ్యం భజేత్తైవ ముఖే లోకా వభిజయః తీతి. ఏవం స్థితే.

— గాయత్రీమస్తోత్రం. —

గాయత్రీమస్తోత్రం వ్యాఖ్యానము—ఓమితి. ఓంకారో
వ్యాకృతః, వ్యాహృత యశ్చ వ్యాకృతాః, ప్రత్యగ్భిన్నైకస్య
బోధకా శుద్ధా గాయత్రీ వ్యాఖ్యానము—కదితి. 'సా చ
త్రిపదా గాయత్రీ' ఇతి శ్రుతే. 'శ్లో. త్రిభ్యవస తు వేదేభ్యః
పాదం పాద మదూదుహ' దితి మనునచనాచ్చ. నను చతుర్థ
పాదః కిమితి న పత్యత ఇతిచే న్న, అధికారాభావాత్. తథా
హి—ఉపనయనం నామ శ్రుతి విహితసంస్కారః, సా చ శ్రుతి
స్త్రిపదా గాయత్రీ న తు చతుష్పదా, తథాచ యావతా
మస్త్రేణోపనయనం విహితం తత్రైవోపసితస్యాధికారో నాస్య
త్యి. చతుర్థపాదస్యాధర్వణవేదాస్తాపాతిత్వేన తత్రీ పృథగు
పనయనస్యప్రవశ్యకత్వాత్, తదభావేనాధర్వణవేదాస్తాపాతిని
చతుర్థపాదే నాధికారోఽస్తి. తదుక్తముజ్జ్వలాయామ్—అధ
ర్వణస్య తు వేదస్య పృథగుపనయనం కర్తవ్యమ్. తథా బ్రాహ్మ
ణమ్—'నాన్యత్ర సంస్కృతో భృగ్వశ్శీరసోఽధీయాత' ఇతి.
తస్మా చ్చతుర్థపాదపాఠో నాస్తీతి సిద్ధమ్, మస్త్రాస్త్రాదీర్యతే—
దీవ్యతి ఉదయాస్తంగమనాభ్యాం లోకయాత్యాం ప్రవర్తయ
న్దేశాన్తరం యాతీతి దేవః. దిప్రకీడాదా పచాద్యచ్. దీవ్యతి
ప్రకాశయతీతి వా దేవః, 'అసా యోఽవసర్పతి సిలగ్నీవో విలో
హితః' ఇతి శ్రుతే. అసా ప్రత్యక్షసిద్ధః, గన్యస్త్యుదకమితి
గ్నీవాః=రశ్మయః, తమస్సంపర్కాన్నీలాభవరశ్మయః యస్య సః
సిలగ్నీవః, విశేషేణ లోహితః విలోహితః సన్ధ్యారాగసంపర్కా
త్, ఏవంభూతో యః అవసర్పతి=అవాచీనంసర్పతి, ఉదయా
స్తంగమనాభ్యాం లోకయాత్యాం ప్రవర్తయన్దేశాన్తరం యా

తీతి. రక్ష్యాకారా ద్దీప్యతి ప్రకాశత ఇతి వా దేవః, ద్యులోకవర్తి
త్వాద్వాదేవః, ధ్యాత్వహృదయారవిష్టమధ్యే క్రిడతీతివా
దేవః, ద్యులోకవర్తిత్వాద్వాదేవః, దేవో ద్యులోకవర్తిత్వా
ద్దేవనా ద్దీపనేన (ద్దేవనేన) వా ఇత్యభిధానాత్. తస్య 'దేవస్య'
'తత్' ఇతి షష్ఠ్యా విపరీణమ్యతే, తస్యేత్యర్థః. 'సుహంసులుక్'
ఇతిపాణినిస్మరణాత్. నూతే సకలజనవిర్వృతిహేతుం వృష్టిమి
తి 'సవితుః' 'ఐవ్రతృచా' ఇతి తృచ్. 'యాభిరాదిత్యస్తపతి
రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో నర్వతి. ఇతిశ్చుతే. లగ్నా ప్రాప్తా(స్తా౨౨)
హుతి సమ్యగాదిత్య ముపతిష్ఠతే. ఆదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టి
ర్వృష్టేరన్నంతతః ప్రజాః. ఇతిస్మృతేశ్చ. యద్వా సాతి సకల
శ్రేయాంసి ధ్యాత్వానా మితి సవితా, 'ఉద్యస్తమస్తం యస్త
మాదిత్య మభిధ్యాయ సుర్వస్పృహ్మాణో విద్వా సకలం
మద్రీమశ్నుతే' ఇతి శ్చుతే. ఏవంవిధస్యా౨౨దిత్యస్య భగ
వత స్సంబద్ధి 'వరేణ్యం' పురుషార్థకామిభి ర్వరణీయం శ్రేష్ఠం
వా, తన్వాదీనాం వికల్పే నేయజువహజిత్యనేనేయజాదేశః.
వరేణ్యమిత్యత్ర వర్ణచతుష్టయం పరిజ్ఞేయం సతూచ్ఛారణీయ
మితి వృద్ధాః ప్రవదంతి. భర్జతి తమస్కాండం హస్తీతి 'భర్జః'
తేజః 'అఞ్చ్యజ్జేయజభృశభ్యః కుశ్చ' ఇత్యేణాదికనూతే
ణానుస్మృత్యయః కర్గళాప్తాదేశః, సాస్తమేతత్, భర్జః భ
ర్జసీ ఇతి రూపం జ్ఞేయమ్. శివపరస్యైవ భర్గశబ్దస్యాదస్తత్వం
పుంస్తవంచ నాథాస్తరపరస్యాపి తన్నియమః. 'మహాన్మౌ౨
వోచో భగ్నో మే౨వోచః' ఇతి సామికనూత్రే తథా దర్శనా
దితి వివేకః. అత ఏవా౨ర్యప్రణీతశ్లోకో౨వ్యస్తీ— శ్లో. 'భర్గ
న్సూర్యాత్మకం హరి మహాసావాచకత్వతః' ఇతి. 'ధీమహి=ధ్యా

యేమహి, ప్రార్థనాయాంలిజ్, ధ్యాయతేన్మహిసారణం ఛా
 న్దనమ్, 'ధ్యాయేమహితీశబ్దోక్తా ధీమహిత్యేతదుచ్యతే' ఇతి
 పూర్వవ్యాఖ్యాతృవచనాత్. ఏతే భాత్రాదిసహితా వయం
 సారం తేజో ధ్యాయేమహితీ పిండితార్థః. అతో బహువచనస్య
 నానుపపత్తిః, ధ్యానదారానైరస్తర్యాచ్చ (ర్యవివక్షయా)
 వా బహువచనోక్తి (వపత్తి) రితి ద్రష్టవ్యమ్. తస్యదర్థం తదా
 చా—ధియ ఇతి 'యః' సవితా నః అస్తాకం 'ధియః' బుద్ధివృ
 త్తిః, ధియ ఇతి ద్వితీయాబహువచనమ్. ప్రచోదయాత్ =
 ప్రకర్షణప్రేరయతి యః సవితాధియః, ద్వితీయార్థే ప్రథిమా
 పాఠశ్చాస్తసః. నకలకర్తానుష్ఠానప్రవణా దుష్కర్మవిముఖా శ్చా
 న్మద్బుద్ధీః కరోతి తస్య సవితృస్తేజో ధ్యాయేమహితీ సంబంధః.
 ప్రచోదయాదితి లేట్ పాఠశ్చాస్తసః, నను సదాశివాదిదేవా
 నాం సత్త్వా త్కథమాదిత్యస్య గాయత్రీప్రతిపాద్యత్వం ఉచ్య
 తే—ఆదిత్యస్యాపి సదాశివరూపతయా ఆబాలగోపాలం ప్రసి
 ద్ధత్యేన తదుపపత్తే,—శుక్రి. 'ఉతైనం గోపా అదృశ న్నదృశ
 న్నుదహర్యః, ఉతైనం విశ్వాభూతాని స దృష్టు మృడయాతి స,'
 ఇతి శుక్రితే. దేవసముర్త్యస్తర ప్రసిద్ధః. తథాహి ఉత అపిచ
 ఏనమాదిత్యరూపం దేవం గోపాః అజ్ఞానశిరోమణయః అదృశ
 నృశ్యన్తి సూర్య ఉదితః సూర్యోఽస్తమేతి గావో గ్రామం గమ
 నీయీ ఇతి, తథా ఉదహర్యః జలఘటాహర్త్ర్యః గోపేభ్యోవ్య
 తిక్షుద్యైః అదృశః=సూర్యోఽస్తంగచ్ఛతి జలం శీఘ్రీమా
 నేయమితి కిమనేన విభజ్య కథనేన విశ్వా=సమస్తాన్యపి భూతా
 ని, ఏనం=భగవంతం ఆదిత్యరూపం, అదృశ=నమనోవాచామగో
 చరమపి చక్షుషైవ పశ్యన్తి, మృగశకునిపరాహాదీనామపి నీడ

గమనాదే తదధీనత్వాత్. ద్విజాతీనామపి అగ్నిహోత్రీ సన్ధ్యా
 వందనాదీనాం తదధీనత్వాత్సర్వేఽపి జానన్తి, కింత్యజ్ఞానావృత
 త్వాత్తత్త్వతో న జానన్తి, స భగవాన్ జ్ఞానదీపేన దృష్టస్య.
 సః=అస్తాన్, మృడయాతి=సుఖయతు, సచ్చిదానందస్వరూపావ
 లభిర్యథా భవతి తథా అనుగ్రహం కరోత్సితి తద్వ్యాఖ్యా
 తారః. ఏవం శ్రుతిపర్యాయోచనయా ఆదిత్యస్య శివరూపత్వా
 చ్ఛివపరత్వ ముక్తం. సమృతస్తుగాయత్రీమస్త్రీ స్సాక్షాత్సదాశివ
 పంపవ. తథాహి—సవితు ర్దేవస్య సవిత్పరూపదేవస్యేత్యర్థః.
 రాహోశ్చిరఞ్చివ దౌపచారికీ వష్టి. మండలాంతరగతమితి
 శేషః. 'మండలాంతరగతం హిరణ్మయం భ్రాజమానవపుషం
 శుచిస్మితం, చండదీధితిమఖండవిగ్రహం చింతయే మునిసహ
 స్రసేవితమ్' ఇతి శ్రుతే. వరేణ్యం=శ్రేష్ఠం, శివస్య బ్రాహ్మణ
 దైవత్వాత్. 'త్వం దేవేషు బ్రాహ్మణేష్వహం మనుష్యేషు
 బ్రాహ్మణో వై బ్రాహ్మణముపధాపతి ఉపత్వాధాహమితి త్వా
 మతి జయతి భగవన్యస్తు నిజదైవం ద్విజాతికులజాతః ఉభయ
 భ్రాష్ట్రో నశ్యే దభ్యుదయోపాంశుయాజీవత్య' ఇతి శివసూక్తి
 మాలికాకారేణ ఉక్తత్వాచ్చ. తదితి ద్వితీయయా పరిణమతే
 'సుపాంసులు'గిత్యమ్విధ క్షేరోపః. తం=సదాశివం, ధీమహి=
 ధ్యాయేమహి, సదాశివధ్యానస్య పృథగ్జనదుష్పాప్నోత్యైవ కేన
 కర్తుమశక్యత్వాత్తదనుసంధానకుశలైః పురుషపుణ్డరీకైః సహ
 కర్తుం శక్యత్వాద్భవాంతోక్తిరితి ధ్యేయం. తత్కమర్థమిత్యత
 ఆహ—ధీయ యితి. యో భగ్గః=శివః, పూర్వపాదావస్థస్యాపి
 భగ్గకబ్ధస్యాన్వయబలా దనుషజ్ఞానం కార్యమితి వివేకః. సః=అ
 స్తాన్, ధీయః=అజ్ఞానాత్, శిక్షోఽత్రీ వ్యతిరేకలక్షణయా

జ్ఞానపరః భవతి. యథా నప్తేన్ద్రా దర్శకబద్ధప్రయోగః యథా
 ధీరే కాతరకబద్ధప్రయోగః, ప్రచోదయాత్ = ప్రకరణజ్ఞాన
 పారం గమయేదితి ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థ. అస్మిన్నర్థే శ్రుతిః—
 ఉమాసహాయం పరమేశ్వరం ప్రభుం త్రిలోచనం నీలకంఠం
 ప్రకృతాంతం, ధ్యాత్వా మునిగచ్ఛతి భూతయోనిం సమస్తసాక్షి
 తమసః పరస్తాత్ ఇతి. తమసః అజ్ఞానాత్, తమోవిహారోఽ
 జ్ఞానమర్థాంతరమితి వివరణాచారై ర్యుక్తత్వాత్. పరస్తాత్పరమి
 తిశ్రుతిత్యర్థః. 'సర్వవేదాంతసిద్ధాంతమవలంబ్య ప్రకాశ్యతే, గాయ
 త్రీనిగమార్థోఽయం సదాచార్యప్రసాదతః.' తదితి, దీప్యతి సప్త
 తీతి దేవః, అఖండానంతరస ఇత్యర్థః. తదితి వష్టావపరిణమ్యతే,
 తస్య దేవస్య సూతే నానోపాననాఫలాసీతి సవితా, నిర్విశేష
 స్యాపి తత్తదాకారేణోపాసితస్య తత్తత్ఫలజనకత్వాభ్యుపగ
 మాత్. యద్వా సూతే జగన్తీతి సవితా, సకలజగదుపాదాన
 కారణమిత్యర్థః. సవితా ప్రసవానామూతే సవితా ప్రసవా
 నామధిపతిః, ఇతి వాక్యాభ్యాం సవితృకబద్ధసోత్పత్త్యర్థకత్వాత్.
 ఇదం చ జగత్పాలయితృత్వజగత్సంహర్తృత్వయో రభ్యుపల
 యేణమ్. తథా చ జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణత్వం లభ్యతే తత్
 తస్య బ్రహ్మణః, తదితి బ్రహ్మవాచి వష్ట్యంతమ్, 'సుపాం నులు
 గితి పాణినిస్కరణాత్, శ్లో. 'ఓం త త్పదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణ
 స్త్రివిధస్సృతః, బ్రాహ్మణస్తేన' ఇతి వచనేన తచ్ఛబ్దస్య
 'బ్రహ్మవాచకత్వాత్. పరేణ్యం = పురుషార్థకామిభిరర్థ్యమా
 నం శ్రేష్ఠం వా భర్తా = విద్యాదిదోషభర్తృకం తేజః 'వీర్యం
 వై భర్తా' ఇతి శ్రుతే. వీర్యం తేజ ఇతి శ్రుత్యర్థః. 'భర్తాస్తేజో'

వచనః' ఇతి పృథ్వేః పూర్వం వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. అత్ర పా
 చీనా భర్తా వృజనభర్తానా దితి భర్తృపదం నిరావహః, బ్రహ్మణ
 స్తేజోరూపత్వేఽప్యేతోఽన్య పరమ అనన్తః ఇతివ ద్భేదవ్యవ
 దేశ బౌపచారిక ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. తథా చాద్యయానన్తలక్ష
 ãం సర్వజగదుపాదానం పరిపూర్ణజ్యోతీరూపబింబస్థానీయం
 బ్రహ్మ వాక్యార్థతయా పర్యవసన్నమ్, ఏతాదృగ్బ్రహ్మతదూర్
 వత్వేనేతి శేషః. 'ధీమహి=ధ్యాయేమహి, నను కోఽసాబ్ర
 హ్మభేదో విపక్షిత ఇత్యాశంభ్య ప్రత్యగ్రూప ఇత్యాహ—
 ధియితి. యః=ప్రత్యజ్, నః=అస్మాకం, ధియః=బుద్ధీ, రన్తః కరణ
 వృత్తీరిత్యర్థః. ప్రచోదయాత్=ప్రేరయతి, అంతఃకరణవృత్త్యా
 దికం ప్రకాశయతీతియావత్, తథా చాన్తఃకరణతద్ధర్మావ
 భాసకసాక్షిత్వేన పూర్వోక్తం బ్రహ్మ ధ్యాయేమహీతి నిర్గళి
 తోఽర్థః, వస్తుతస్తు పూర్వోక్తం బ్రహ్మ ధీమహి=సోఽహమితి
 ప్రత్యగ్లక్షణతయా ధ్యాయేమహి, నను న బ్రహ్మ ప్రత్యగ్లక్షణం,
 ప్రత్యుత తద్విలక్షణత్వ మేవ కర్తృత్వాద్యనాశ్రయత్వాదిత్యా
 శంభ్య తస్య ప్రత్యగ్విలక్షణత్వమేవాసిద్ధమిత్యాహ—ధియ
 ఇతి. యః=ప్రత్యగ్బ్రహ్మ, పుంస్త్వనిర్దేశశ్చాన్తసః, యచ్ఛబ్దస్య
 యదిత్యర్థే లిజ్వత్వత్యయతో భవేత్, ఇతిహాహిత (తాహిత్య
 లీల)కంతవచనాత్. జీవాత్తనా ప్రవిశ్య ధియః=బుద్ధీరన్తః
 కరణవృత్తీ, ప్రచోదయాత్=ప్రకాశయతి, తథా చ బిమ్బ
 స్థానీయం బ్రహ్మైవ సాక్షిరూపమితి తల్లక్షణతయా ప్రత్యగ్లక్షణ
 ధ్యానముపపన్నమితి న కశ్చిద్దోషః. తస్మాత్పక్షాద్యయేఽపి ప్రత్య
 గ్బ్రహ్మైక్య మేవ పర్యవస్యతీతి పూర్ణబ్రహ్మైవగాయత్రీమన్త్రార్థః.

— శ్లోకరూపా గాయత్రీమస్తార్థః. —

అథ గాయత్రీమస్తార్థః శ్లోకరూపేణ విద్యారణ్యస్వామిభి
రుదాహృతః, తే శ్లోకా ఉదాహరియంతే—శ్లో. తదిత్యవా
జ్మనోగమ్యంధ్యయం సవిత్త (యత్సూర్య) మణ్డలే, సవితు స్సక
లోత్పత్తిస్థితిసంహరకారిణః. వరేణ్యమాశ్రయణీయం యదా
ధారమిదం జగత్, భర్తః స్వసాక్షాత్కారేణ విద్యా తత్కార్య
దాహకమ్. దేవస్య ద్యోతమా నస్య హ్యనన్దా త్క్రిడతోఽపివా,
ధీమహ్యహంస ఏవేతి తేనైవాభేదసిద్ధయే. ధియోన్తఃకరణవృ
త్తిశ్చ (వత్సకృ)వణచారిణీ, య ఇత్యలిజ్జంభర్తం య త్యత్య
జ్జానాదిలక్షణమ్. నోఽస్మాకం బహుధాభ్యస్తభిన్నభేదవృత్తాం
తథా, ప్రచోదయా త్ప్రేరయతు ప్రార్థనేయం విచార్యతే.
(తామ్) అత్ర లోకోపకారే జపలక్షణం నిర్ణీతమ్—తథా మ
ధ్యాహ్నసంధ్యాయా మాసీనః ప్రాజ్ఞుభో జపేత్, 'తిష్ఠన్నపి
జపే దేవీ మాదిత్యాభిముఖో ద్విజః, కృత్వా త్రానా కరా
ప్రత స్సాయం చాధోముఖా కరా, మధ్యే ప్రసారితకరా జప
ఏవ ముదాహృతః. ప్రతర్నాభినమా హస్తా మధ్యే హృదయ
సన్నితౌ' మధ్యే మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః. 'సాయం ముఖనమా
కృత్వా జపేత్కాలత్రయం సుధీ.' గాయత్రీజపాదా కరశుద్ధి
రుదాహృతా. తల్లక్షణంతు—'ప్రకోష్ఠేమణిబద్ధేచ పార్శ్వయో
స్తలయోస్తథా, తత్పృష్ఠే చ తదగ్రే చ కరశుద్ధి రుదాహృ
తా'. ఇతి.

— ఉపస్థానప్రకారః. —

అథోపస్థానమస్త్రీ న్యాయభాష్యామః—ఆపస్తంబీయూనాం
తత్ర సాయమిమం మే వగుణేత్యుపస్థానమస్త్రీ, మధ్యాహ్న

ఆనత్యేనేతి, ప్రాతస్తు మిత్రస్యేతి. తత్ర వృద్ధవసిష్ఠః—శ్లో. 'ప్రా
 గాయామైస్త్రిభిః పూతో గాయత్రీజపమాచరేత్, అథోపతి
 ష్ఠేదాదిత్యముదయస్తం సమాహిత' ఇతి. చంద్రికాయామ్—
 'జపం కృత్వా విధానేన సంధ్యోపాసన మాచరేత్, ఉపస్థానం
 స్వకైర్మనై రాదిత్యస్య తు కారయేత్.' స్వకైః శాఖాపరితై
 స్తల్లిజైర్మనైరిత్యర్థః. శ్లో. 'ఋగ్విస్సాయం వారుణేభిరుప
 స్థాయ వ్రదక్షిణమ్, కుర్వన్తిశో నమస్కుర్యాద్దిగీశాంశ్చ పృథ
 క్పృథక్' ఇతి. ఆశ్వలాయనశాఖనా మయం విభాగః ప్రాతర్
 త్రిభిః సాయం వారుణేభి రాదిత్యముపతిష్ఠేత, తదుక్తమాశ్వ
 లాయనస్మృతౌ—శ్లో. 'అథోపతిష్ఠేదాదిత్యముదయస్తం సమా
 హితః, మైత్రీభి ర్వారుణేనాస్తంగతం సూక్తేన బహ్వృచః' ఇతి.
 యద్యపి గృహ్యే నోక్తమ్, తథా స్మృతౌ తేనైవోక్తత్వా
 త్కర్తవ్యమ్. గృహ్య ఉపస్థానానుక్తిస్తస్మాలోత్పన్నశాఖా
 యా అభావాత్, గృహ్యస్యోత్పన్నశాఖామూలత్వ సూచస్త
 మ్భియే దృశ్యతే—సూ. 'తేహముత్పన్నాః పాతాః ప్రయా
 గాదనుమీయన్తే' ఇతి. నను న ఏవాఽఽశ్వలాయనః కథం
 స్మృతౌ తన్ని బబధ్ధేతి చేన్న, అనుమేయవేదమూలస్మృతిషూ
 పస్థానస్యోక్తత్వాదాశ్వలాయనేన స్మృతౌ నిబద్ధనం కృతమితి
 న కల్పిద్దోషః. స్మృతేరయమర్థః— 'ప్రాతశ్చతిస్పభిర్మిత్రస్య
 చర్షణేభృత' ఇత్యాదిభిరాదిత్యముపతిష్ఠేత, వారుణేన 'యచ్చిద్ధి
 తే విశోయ, థేతి వచ్చిర్చేన సాయమితి ఘాత్రేమిత్రస్య చర్షణే
 భృత ఇతి చత్రసో మైత్ర్యో యచ్చిద్ధి తే విశోయథేతి వచ్చి
 ర్చం వారుణం ఇతి, జపాన్తే ప్రాతః సౌరైర్మనైః సూర్యము
 పతిష్ఠేత సాయం వారుణేన, యద్వోభయత్రజాతవేదస ఇత్యా

శ్వలాయనశాఖనా ముపస్థానమిన్ద్రః ఉక్త ఇతి చేన్న, (వస్తుత
స్వయం పక్షోఽయుక్తః,) తస్య పూర్వోక్తశ్వలాయనస్మృతి
విరోధేనాఽఽశ్వలాయనానభిమతత్వాద్ధార్త్యా (ధార్త్యా) శ్వలా
యనాచారవిరోధాచ్చ, కరశాఖాశ్వలాయనాస్తు కాలద్వయే
ఽపి జాతవేదస ఇత్యుపస్థాన మాచరన్తి తద్గృహ్యచారవిరుద్ధ
మి త్యుపేక్షణీయమ్,

— సాయముపస్థానమన్తార్థః. —

సాయముపస్థానమన్తార్థో వ్యాఖ్యాతే. —

మూ. మం.ఇమం మే వరుణ శ్రుధీ హవ మద్యా చ మృడయ.
త్వా మవన్య రాచకే.

(తై. సం. ౨. ౧. ౧౧.)

ఇమ మితి. పురా కల్పిచ్చునశ్చేహా నామ ఋషిః పశు
త్వేన యూపే బద్ధస్త్వ తద్బద్ధవిమోచనార్థం వరుణం ప్రార్థ
యామాన, తత్ప్రార్థనాప్రకారశ్చానేన మస్తేణ ద్యోత్యతే,
తథాహి—హే వరుణేమం మే=మదీయం, హవం=అహ్వనం,
శ్రుధి=శ్రుణు, 'శ్రుశ్రుణుశ్చాకృవృభ్యశ్చన్దసి' ఇతి హేర్ధి.
'అన్యేషామపిదృశ్యతే ఇతి దీర్ఘః. ప్రార్థనారూపమాహ్వనం శ్రు
ణ్వీతి భావః. కింతేన క్రవణేనేత్యాశక్త్యా యామాహ—అద్యేతి.
అద్య=ఇదానీం, దీర్ఘశ్చాన్దసః, మృడయ=బద్ధనం (వచ్ఛనం) పరి
హృత్య మాం సుసుఖనంచ కుర్విత్వార్థః. నన్వావయోః కః సంబద్ధ
ఇత్యత అహ—త్వామితి. త్వాం=భవన్తమ్, అహం అవ
న్యః=అవనమాత్తన ఇచ్చుః, అచకే=రక్షితారం కామయే, న
కేవలం కామనామాత్రం కింతుస్తుతిపురస్కరం కరణాగతోఽ
న్మీత్యాహ—

మూ. మం. తత్త్వా యామి బ్రహ్మణా వస్తమానస్తదాశాస్తే
యజమానో హవిర్భిః, అహేడమానో వరుణేహ బోధ్య
రుశగ్గంస మా న ఆయుః ప్రమోషీ.

(తై. సం. ౨-౧-౧౧.)

త దితి. తత్ తస్మై, విభక్తిలోపశ్చాస్తసః. రక్షణాయేత్యర్థః, బ్రహ్మణా=స్తుత్యాత్మనా మస్త్రేణ, వస్తమానః=సమస్కారం కుర్వం, స్త్వామ్ యామి=ప్రవద్యే, యత స్త్వం భక్తజనపరిపాలకోభవన్యతోఽహం త్వమేవ రక్షితారం భజంస్తవ శరణాగతోఽస్మి, తేన మాం మృడయ, అన్యథా శరణాగతపరిత్యాగో మహాదోషాయ న్యాదితి భావః. న కేవలం మమైవైతదభిమతమ్, అపి తర్హి యష్టు ర్యజమానస్యాపి తద్రక్షణమివ్యమాణమేవేత్యాహ—తదితి. యజమానః=యస్తా, హవిర్భిః=ఆజ్యాదిభి, స్తదర్థం సమర్పితైర్భిర్యజః. శరణైస్తద్రక్షణమ్ 'ఆశాస్తే=ప్రార్థయతే, తస్మాదవశ్యం సుఖయేతి భావః. వినయపూర్వకం స్వకృతం యాచనం వరుణాయ భగవతే సమర్పయతే-అహేడమాన ఇతి. హేవరుణ, త్వం అహేడమానః=అనాదరమకుర్వన్నకృధ్యనావ, ఇహ=అస్మిన్నాశే (ల్లోకే) బోధి=మమ యాచనం బుధ్యస్వ, మత్కృతం యాచనమనుగృహణేత్యర్థః. ఫలితమర్థమాహ—రుశగ్గంసేతి. హేరుశగ్గంస=ఉరుభిర్మస్త్రైః శంసనీయ, స్తస్య సంబోధనం హేరుశగ్గంస, ఉరుకీర్తిం మత్వా నః=అస్తాకంయజమానాద్యపేక్షయా బహుత్వోక్తిః, అన్యథేమ మే వరుణేత్యత్రైకవచనప్రయోగాదన్యత్ర బహువచనప్రయోగాచ్చానన్వయప్రసంగ ఇతి మస్తవ్యమ్. ఆయుః=

TL

జవితం, మాప్రమోషీ=మాప్రణాళయ, అస్తాకం వేదోక్త
మాయుష్యం దేహీత్యర్థః.

మూ. మం. యచ్చిద్ధి తే విశో యథాప్ర దేవ వరుణ వ్రతమ్,
మిసీమసి ద్యవి ద్యవి.

(తై. సం. 3-8-౧౧.)

యచ్చిద్ధిత ఇతి. యదితి చిద్రీ త్యవ్యయద్వయం పాద
పూరణార్థం. హే దేవ=వరుణ, తే=తవ, ఉపాసనాత్మకం ప్ర
తంయత్ తత్ ద్యవిద్యవి=దివసే దివసే, ప్రతిదివసమిత్యర్థః ప్రక
ష్టేణ మిసీమసి=తర్కయామః, 'ఇదన్తోమసి' ఇతి మసిశి బ్దే పరీ
తదంత ఇకారః, తత్రదృష్టాస్తః—విశో యథా=సర్వాః ప్రజాః
స్వస్వవ్యాపారం యథా తర్కయంతి తద్వత్, హి=యస్మా, త్వ
దీయమేవ సర్వదా తర్కయామః, తస్మాత్త్వామేవ పరిచరామేతి
వాక్య శేషః. యద్వా—మిసీమసి=ప్రణవప్రసంగం, తత్రదృష్టాస్తః—
విశో యథేతి. విశో=మనుష్యాః అజ్ఞానినః, యథా తద్వదిత్యర్థః.
మదీయవ్రతలోపనిమిత్తకావరాధం త్మమస్వేతి వాక్య శేషః.

మూ. మం. యత్కించేదం వరుణ దైవ్యే జనేభిద్రోహం
మనుష్యాశ్చరామసి, అచిత్తీ యత్తవ ధర్మా యుయోపిమ
మా నస్తస్మాదేవసో దేవ రీరిషః.

(తై. సం. 3-౪-౧౧.)

యత్కించేతి. హే వరుణ దైవ్యే=దేవలోకవర్తిని, జనే
త్యయిత్యర్థః, యత్కించ=కించిత్, ఇదమభిద్రోహం=స్వల్ప
మధికం వా ద్రోహం, అనాచారయాపమిత్యర్థః, అచిత్తీ=అచి
త్త్యాజ్ఞానేన, మనుష్యాశ్చరామసి=కుర్మ, కించ తవ యదపి ధ
ర్మాధర్మ దీర్ఘశ్చాస్తనః. త్వదీయం కర్మ, యుయోపిమ=వినాశ

యామః, హే దేవ తస్మాదేనసః=ద్రోహత్, సః = అస్మాః, మారీరిషః=మా హింసీ, ధర్మలోపనిమి త్తమేనః పరిహృత్యా స్మాన్పరిపాలయేత్సర్థః, కించ—

మూ. మం. కిత్వాసో యద్రిపు ర్న దీవి యద్వా ఘా సత్య ముతయన్న విద్య, సర్వా తా విష్య శిధిరేవ దేవాథా తే స్యామ వరుణప్రియాసః,

(తై. సం. 3. ౪. ౧౧.)

కిత్వాసః = ధూ ర్తసమానాః, 'అజ్ఞసేరనుక్' ఇతి జనే రనుగాగమః. స్వార్థసాధనపరా ఋత్వీజో, యత్=కర్మాజ్ఞం, రిరిపుః=నాశితవ స్తః, నదీవి=నమ్యగ్వ్యవహృతౌ న ప్రావర్తస్తే త్యర్థః, యద్వా—ఉ తేత్యవ్యయద్వయం పతౌ స్తరవాచి. ఘేతి పాదపూరణవాచకో నిపాతః, యద్వా—౭థవా యత్పాపం సత్యం అవశ్యం కృత మజ్ఞాత్యైవ కృతమిత్యర్థః. యదఘం సత్య మిత్యన్వయః. ఉతాపి చ యద్ధర్మస్వరూపం న విద్య=న జానీమ ఇతియావత్. వర్ణాశ్రమచోదితస్య ధర్మస్య తి త్త్వం న జానీమ ఇత్యర్థః. అస్తు తతః కిం తత్రా౭౭హ—నశ్వేతి. సర్వాః= సర్వాణి, ఋత్విగ్నిర్నా శితం జ్ఞాత్వా కృత మజ్ఞానేన కృతం చేత్యే వమస్తాభి ర్భవాంథా కృతాన్యేనాంసి సన్తితాని సర్వాణ్యేనాంసి విష్య=(ఘో౭ స్తకర్మణి) అస్మత్స కాశాద్విశేషేణావసీతానికురు, వివాశయేత్సర్థః. ఏవమధికపాతకనిరాసమాకాజ్ఞ్యక్షుద్రపాప నిరాసమాకాజ్ఞ తే—శిధిరేవేతి. శిధిరేవ శిధిలాని, ఛాస్తసమే తత్. యాన్యన్యాని క్షుద్రాణి పాపాని తాని సర్వాణి విష్యే త్యన్వయః. అథ=భవత్కటాక్షౌన స్తరం, హే వరుణ, తే=తవ ప్రియాసః=ప్రియాః స్యామ, ప్రియా భవేమ, అత్రేదం వ్రతి

భాతి—అయం మస్త్రో నూర్యోపస్థానే వినియుక్తః, నను పరుణ
లిక్తాన్మస్త్రస్య పరుణోపసాన ఏవ వినియోగః ప్రతీయత ఇతి
చేత్సత్యమ్, తథాఽపి వారుణీభి రాదిత్యముపస్థాయ ప్రదక్షిణ
మితి ద్వితీయాశ్రుత్యా లిక్తాపేక్షయా ప్రబలయా తల్లిజన్య
బాధితత్వాదాదిత్యోపస్థాన ఏవ మస్త్రో వినియుజ్యతే న తు
పరుణోపస్థానే. ఏతచ్చ సర్వం తృతీయాధ్యాయే విచారితమ్.
తథాహి—‘విస్త్ర్యా గార్హ పత్యముపత్తిష్ఠతే ఇతి శ్రూయతే
ఇంద్రో దేవతాఽస్యామృచి నేయమైంద్రీ తయా ఇంద్ర్యా కదా
చన స్తరీరసినేంద్రశ్చ నీ త్యాదితల్లిగాదింద్రోపస్థానే మంత్ర
స్య వినియోగః ప్రతీయతే. గార్హ పత్యమితి ద్వితీయయా శ్రు
త్యా తు గార్హ పత్యోపస్థానే తత్ర సంశయః. ఉభయం సము
చ్చిత్య ఉపస్థేయం ఉత గార్హ పత్యమేవేతి తత్రతాయం నిర్ణయః.
గార్హ పత్యోపస్థాన ఏవ మంత్రస్య వినియోగః లింగాపేక్షయా
శ్రుతేరేవ ప్రబలత్వాత్. ఉక్తం చ—శ్రుతిలింగవాక్యప్రకరణ
స్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షా
దితి, తస్మాత్సముచ్చిత్య ఏకస్య వా ఉపస్థానేన మంత్రస్య విని
యోగ ఇతి సిద్ధమ్. ఏతత్సర్వం పరాశరమూఢవీయే—‘య
ద్యపి పరుణస్యోపస్థానం లింగబలాత్ప్రీప్త మిత్యాదినా
విశిష్య నిరూపితమ్. ప్రాతరుపస్థాన మస్త్రమూహ—
మూ. మం. మిత్రస్య చక్షుణీధృతః శ్రవో దేవస్య సానసిమ్,
సత్యం చిత్రశ్రవస్తమమ్.

(తై. సం.)

మిత్రస్యేతి. అహరభిమా న్యాదిత్యో మిత్రః, చక్ష
ణ్యః=ప్రజాః, ‘కృషేరాదేశ్చ చః’ ఇత్యేగాదికసూత్రేణ నిప్ర

త్యయలదేశ్యకారశ్చ, తాసాం ధర్తా చర్షణీధృత్ తస్య దేవస్య,
 శ్రూయత ఇతి శ్రవః=యశః, సానసిం=సమ్యగ్భజనీయం, సత్య
 మ్=అవినాశి, చిత్ర మాశ్చర్యం యథా తథాఽతిశయేనశూ
 యత ఇతి చిత్రశ్రవస్తమమ్, శ్రోతృజనమనస్సుఖకరమిత్యర్థః..
 ఏవంభూతం మిత్రస్య శ్రవః స్తామీతిశేషః. అథవా, చర్షణీ
 ధృతః=మనుష్యాణాం ధారయితుః, మిత్రస్య=దేవస్య మిత్ర
 నామక దేవస్యేత్యర్థః. శ్రవః=శ్రోతుం యోగ్యం, యశో=
 మహదస్తీతి శేషః. సానసిం=ఫలదానశీలం, సత్యం=సత్యవా
 దిసం, చిత్రం శ్రవః కీర్తి ర్యన్యాసౌ చిత్రశ్రవాః అతిశయేన
 తాదృశం చిత్రశ్రవస్తమం యజామహ ఇతి శేషః. మిత్రమేవ
 పునరపి స్తాతి—

మూ. మం. మిత్రో జనా న్యాతయతి ప్రజానన్మిత్రో దాధార
 పృథివీ ముత ద్యామ్, మిత్రః కృష్టి రనిమిషాఽఽభిచప్తేన
 త్యాయ హవ్యమ్ ఘృతవద్విధేమ.

మిత్రో జనానితి. అయం మిత్రః ప్రజానన్, తత్తద
 ధికారం విద్వా స్సర్వాన్ జనాన్యాతయతి, స్వే స్వే కర్మణి నియో
 జయతి, కించ మిత్రః పృథివీం దాధార=స్థితవాన్, ఇత అపి
 చ ద్యాం దివం దధార కించ మిత్రః కృష్టి=ర్మనుష్యాన్ అని
 మిషాః ప్రబుద్ధః సన్, యద్వా అనిమిషా అనిమిషాన్వా దేవా
 నిత్యర్థః, విభక్తిలోపశ్చాస్తనః, అభిచప్తే=సర్వతః పశ్యతి, సర్వం
 ప్రకాశయతీత్యర్థః, సత్యాయ=అమోఘఫలాయ, సత్యాత్మనే
 వా తస్మై మిత్రాయ, హవ్యం=చరులక్షణం, ఘృతవ=ఘృత
 యుక్తం, విధేమ=కురః—

మూ. మం. ప్ర స మిత్ర మర్తో అస్తు ప్రయస్వాస్యస్త ఆదిత్య
శిక్షతి ప్రతేన, న హన్య తే న జీయతే త్వాతో నై న మగ్ం.
హో అశ్నోత్యన్తితో న దూరాత్.

ప్ర స మిత్రేతి. హే ఆదిత్య యః = యజమానః, తే =
తవ సంబంధినా, ప్రతేన = కర్తా, శిక్షతి = అనుష్ఠాతుం శక్తో భవి
తుమిచ్ఛతి, హే మిత్ర న మర్త = మనుష్యో యజమానః, పృ
యస్వాన్ = ప్రకర్షేణ (ధ) కర్తృఫలయుక్తోఽస్తు, త్వాతో = త్వయా
ఊతో రక్షితః, న = యజమానో, న హన్య తే = రోగాదినా నపీడ్య
తే, న జీయతే = వైరిభిర్నాభిభూయతే, అపి చ త్వయా రక్షితం
ఏనం = యజమానం, అంహః = పాప్తా, అన్తితః = సమీపే, నాశ్నో
తి = న ప్రాప్నోతి, దూరాదపి న వ్యాప్నోతి, మహదనుగ్రహశా
లినం పరుషం త్సుద్రోపద్రవా న స్పృశన్తితి భావః.

== మధ్యాహ్నోపస్థానసమంత్రార్థః ==

మధ్యాహ్నోపస్థానే వినియుక్తం ముస్త్రీమాహ—

మూ. మం. ఆ సత్యేన రజసా వర్తమానో నివేశయ న్నమృ
తం ముర్త్యం చ, హిరణ్యయేన సవితా రథేనా దేవోయాతి
భువనా విపశ్యన్.

(తై. సం. 3-8-౧౧).

* ఆ సత్యేనేతి. 'ఆ సత్యేనేతి మస్త్రీస్య హిరణ్య ఋ
షీరీతి, త్రిష్టుప్ చస్తశ్చ సవితా దేవతా పరిపశ్యతే.' ఆ

* ఆసత్యేనేతి. ఆసత్యేన సత్యస్వరూపేణ 'అసావాదిత్యస్సత్య'మితిక్రతే.
రజసా = రంజనాత్మకేన తేజోమణ్డలేన, అవర్తమానః = సాయం ప్రారంభకాలయోః,
అమృతం = దేవాదిరూపం, ముర్త్యం = మనుష్యాదిరూపం, నివేశయన్ = జీవయన్
స్వకీయేన ప్రకాశేన తత్త్వోకేషు తాం స్తాన్తస్త్వస్వస్వహారక్షమాన్కుర్వన్నీతి

స త్యేనేత్యాది. స త్యేన లోకేన = దేవలోకేన, రజసా = రజోలోకేన, మనుష్యలోకేన ఆవర్తమానః ఆయం సవితా సత్యలోకజనానామ్, అమృతం రజోలోకజనానాం, మర్త్యం చ నివేశయన్హిరణ్యయేన రథేనాఽఽయాతి = ఆ సమంతాద్యాతి, కిం కుర్వో భువనా = భువనాని, విపశ్యన్ = విశేషేణ పశ్యన్, ఉద్భవశం తం సవితారముపతిష్ఠ ఇతిశేషః. ఉద్వయమిత్యస్య విశ్వామిత్ర ఋషిరనుష్టవేఛస్తః, పరం జ్యోతిర్దేవతా.

మూ. మం. ఉద్వయం తమన స్పరి పశ్యన్తో జ్యోతిరు త్రరమ్, దేవం దేవతా సూర్య మగన్మ జ్యోతిరు త్రమమ్.

ఉద్వయమిత్యాది. వయం తమన స్పరి ప్రపంచాదుపరిస్థితం జ్యోతిరు త్రరం = ఉత్కృష్టతరం జ్యోతిః, ఉత్పశ్యన్తో దేవం దేవతా = దేవేషుస్థితం దేవం = సూర్యం, జ్యోతిరు త్రమం ఉత్కృష్టతమం జ్యోతిరూపం సూర్యమ్, అగన్మ = ప్రాప్నోమామ, ముక్తయ ఇతి శేషః.

భాసః, సవితా = సర్వస్య ప్రేరకః పృష్టిప్రదాతా వా సకలకామితప్రదో వా, హిరణ్యయేన = అభిమతరమణీయేన సునర్ల విరచితేన, రథేన = స్వంచరేన, రమతేఽస్మిన్నిత్యర్థే పృథ్వీన్నో రథశబ్దః, దేవః = ప్రకాశమానః, భువనాని = జగంతి, పశ్యన్ ఆయాతి తాదృశం సవితారం ధ్యాయామ ఇతి. కించ వయం తమనస్పరి = అంధకారస్యోపరి, ఉత్తరం జ్యోతిః = తన్నాశకత్వేన ఉత్కృష్టం జ్యోతిః, ఉత్పశ్యంతః దేవతా = దేవేషు మధ్యే, సూర్యం = సూర్యత్వేన స్థితం, దేవం, ఉత్తమం = ఉత్కృష్టతమం, జ్యోతిః = రేజస్వయరూపం, అగన్మ = ప్రాప్నోమ, ముక్తయ ఇతి శేషః. ఉదుత్సమితి. ఉచ్చబ్దః పాదపూరణే. ఉకారః సుఖముభోచ్చరణార్థః, త్యం = తం, జాతవేదసం = జాతానాం వేదితారం సూర్యం దేవం, కేతవో = రిక్తయః, ఉద్వహంతి అథవా ఉదిత్యం అయం దేవం సూర్యం జాత

మూ. మం. ఉదు త్యం జాతవేదసం దేవం వహన్తి కేతవః,
దృశే విశ్వాన్ సూర్యమ్.

ఉదు త్యమిత్యాది. ఉచ్ఛబ్దః పాదపూరణే, ఉదుత్యమ్
అముం జాతవేదసం దేవం, వహన్తి = ఉద్గమయన్తి. కేత
వః రశ్మయోదృశే విశ్వాన్ = సర్వప్రాణినాం విశ్వస్మై దర్శ
నాయ, కం ప్రతి, సూర్యమ్ అముం జాతవేదసం = సూర్యం
ప్రత్యుద్గమయన్తి రశ్మయ ఇత్యర్థః. తథైవార్థవాదే శ్రూయ
తే—‘ఉద్యంతం వావాఽఽదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతి’ ఇతి.
చిత్రం దేవానామిత్యాదేః కుత్స ఋషిః, త్రిష్టుప్ ఛందః, సూ
ర్యో దేవతా, తమేవ సూర్యం స్తాతి—

మూ. మం. చిత్రం దేవానాముదగాదనీకం చక్షుర్నిత్రస్య వరు
ణస్యాగ్నేః, అప్రా ద్యావాపృథివీ అస్తరిక్షగ్ం సూర్య
ఆత్తాజగత స్తస్మషశ్చ.

చిత్రం దేవానామిత్యాది. ‘దేవానాం దైత్యహననే చిత్ర
మనీకం = అగ్నిమం బలమ్, ఉదగాత్ = ఉదైత్, కీదృశమ

వేదసం వహ్నిం ప్రతి ఉద్గమయంతి రశ్మయ ఇత్యర్థః. అథ సాయంకారే
వహ్నిం ప్రవిశతి సూర్యః ప్రాతరుదయకారే సూర్యరశ్మయో వహ్నిః
ప్రత్యుద్గమయన్తితిభావః. అత్ర బ్రాహ్మణమ్.—‘అగ్నిం వా వాఽఽదిత్యస్సాన్వి
యం ప్రవిశతి తస్మాదగ్నిం దూరాన్నక్తం దదృశే ఉభే హి లేఖనీ సంవద్యతే
ఉద్గంతం వా వాఽఽదిత్యమగ్నిరనుసమారోహ’ తీతి క్షిప్రమిత్యత ఆహ—
దృశ ఇతి. విశ్వాన్ = విశ్వేషాం, దృశే = దర్శనార్థం, పశుద్యయేఽపి సమాస
మేకత్వప్రయోజనమితి భేద్యం. చిత్రం = రక్ష్యేతాదివివిధవర్ణం, రక్షి నామనీకం
మండలమిత్యర్థః. కీదృశమిత్యపేక్షాయ మాహ—చక్షురితి. అసారభిమానినీ దేవ
తామిత్రః, రాత్ర్యభిమానినీ దేవతా వరుణః, ఉభయభిమానినీ దేవతా అగ్నిః,

నీకం? చతుర్విద్రస్య వసుణస్యాగ్నేః, అహరభిమానీ దేవో మి-
త్రో రాత్ర్యభిమానీ వసుణ ఉభయోరభిమాన్యగ్నిస్తేషాం మిత్ర-
స్య వసుణస్యాగ్నే శ్చక్షు గాత్మకం ప్రకాశకం తదనీకం స సూర్య-
ఉదగాత్, కించ—ఆప్రా ద్యావాపృథివీ అస్తరితృగ్ం సూర్య-
ఇతి. స సూర్యః భానుభిర్దివం చ పృథివీం చాస్తరితృం చ లోక-
త్రయం, ఆప్రాః సమంతాదమూః పూరితివాన్, అపి చ ఆత్మా జగ-
తస్తస్థుషః, స్థిరస్యాస్య చరాచరాత్మకస్య సర్వస్య జగత ఆత్మా-
భవత్యసా సూర్యః, మదభీష్టసిద్ధ్యర్థమేనమహాముపతిష్ఠ ఇతి-
శేషః. తచ్చక్షురిద్యాద్యుపస్థానమస్త్రస్య వసిష్ఠః పుష్య-
స్సన్దో భాస్కరో దేవతా, తదేవోద్యత్సూర్యసంజ్ఞకం బ్రహ్మ-
స్తాతి—

మూ. మం. తచ్చక్షు ర్దేవహితం పురస్తా చుక్ర ముచ్చరత్,
ఏశ్యేమ శరద శ్శతం జీవేమ శరద శ్శతం నన్దామ శరద
శ్శతం మోదామ శరద శ్శతం భవామ శరద శ్శతగ్ం
శ్శ్రావామ శరద శ్శతం ప్రబ్రవామ శరదః శ్శత మజీతాః
న్యామ శరద శ్శతం జ్యోక్ష్మ సూర్యం దృశే.

(తై. ఆ. ౪-౪౨)

తేషాం చతుః చతుస్థానీయా. నను కథమేతదభిగమ్యత ఇతి చేత్, తేన ప్రకా-
శితా మిత్రాదయః పశ్యన్తి దృశ్యజాలం యస్తా త్తస్మాచ్చక్షుస్థానీయం నాదము-
పలక్షణం. సర్వస్యాపి జగతః చతుస్థానీయమేవ. 'కర్తృసాక్షీ జగచ్చక్షు' రితి-
కోశాత్. ఈదృశం సుణ్డలముదగాత్=ఉదేతి, తథా తన్న్డలగతసూర్యః జగ-
తో=జంగమస్య, తస్థుషః=స్థావరస్యాఽఽత్తాద్యావాపృథివీ=ద్యావాపృథివ్యా,
అంతరితృం చ, ఆప్రాః=ఆపూరయతి, సర్వత్ర పరిపూర్ణో భవతీత్యర్థః. మదభీష్టసి-
ద్ధ్యర్థం వీనం=సూర్యం అహముపతిష్ఠ ఇతి శేషః. దేవహితం=దేవభ్యోహితం, చతుః
=రథగ్రాహకం, తత్పృసిద్ధం పురస్తాత్=ఉదయకాలే, శుక్రం ఉచ్చరత్=ఉద్గమన

• తచ్చక్షురిత్యాది. తత్ = సర్వస్య జగత్తచ్చక్షుర్భూతం, తే
 వానాంహితేం దేవహితం, పురస్తాత్ = పూర్వస్యాం దిశి, తుక్రం =
 శుద్ధస్వరూపమ్, ఉచ్చరత్ = ఉద్వత్సూర్యాత్మకం బ్రహ్మ, శరదః
 శతం = శతం వత్సరాస్వయమాయురాగోగైశ్వర్యకామినః, ప
 శ్యేమ = తిష్ఠేమ, తథా శరదః శతం జీవేమ, తథా శరదః శతం స
 న్దామ = పుత్రపౌత్రధనాదిభిఃసమృద్ధాః స్యామ, తథా మోదామ = హృ
 ప్తాః స్యామ, భవామ = అభివృద్ధతమాః స్యామ, శృణవా
 మ = ప్రియవచనాన్వేన శృణవామ, ప్రబ్రవామ = ప్రకృప్తవచన
 వక్తారః స్యామ. పురుషాయుషవన్తోఽపి అజితాః స్యామ, త
 థా జ్యోక్ష్మ సూర్యం దృశే = చిరకాలం సూర్యాత్మకం బ్రహ్మ
 ద్రష్టుమాశాస్త హే,

మూ. మం. ఉదగాన్మహతోఽర్ణవా ద్విభ్రాజమానః సరిరస్య
 మధ్యా త్సమా పృషభో లోహితాః సూర్యో వివశ్చి
 న్మనసా పునాతు.

(తై. ఆ. ౪. ౪౨.)

య ఉదగా దితి. యో మహతః సముద్రా దుపరి
 ఉదగాత్ = ఉద్గన్ధ్యశ్యతే, సరిరస్య = సలిలస్య, మధ్యే విభ్రాజ

శీలం, ఏవంవిధమాదిత్యమండలం పశ్యేమ శరదశ్శతం శతం శరద ఇత్యన్వయః,
 ఏవముత్తరత్రయోజ్యమ్, శతం సంవత్సరా ఆయురాగోగైశ్వర్యకామినో
 వయముపతిష్ఠేమహిత్యర్థః, జీవేమ శరదశ్శతం వేదోక్తాయుష్యవన్తో భవా
 మేత్యర్థః. నందామ = పుత్రపౌత్రాదిభిస్సమృద్ధాః స్యామ, తథా మోదామ = హృ
 ప్తాః స్యామ, భవామ = స్వస్థానే అభివృద్ధాః స్యామ, శృణవామ = ప్రియవచన
 స్వేన శృణువామ, ప్రబ్రవామ = ప్రకృప్తవచనవక్తారః స్యామ, అజితాః స్యామ
 శరదశ్శతం శత్రుభిరితి శేషః, జ్యోక్ష్మ = జ్యలం, సూర్యం దృశే = ద్రష్టుం. అకా

మానః=దీప్యమానో, విపశ్చిత్=విద్వాత్, సూర్యో వృషభః=వర్షయితా, ధనానాం లోహితాక్షః=లోహితకిరణః, సః=సూర్యో, మా=మాం, మనసా=ఆదరేణ, పునాతు=అనుగృహ్ణాతు రక్షతు, అథ ఆశ్వలాయనానాం మధ్యాహ్న సూర్యోపస్థానం కర్తవ్యమ్, ఉదుత్యమితి సూక్తేన తదుక్తంచంద్రికాయాం— 'ఉదుత్యమితిసూక్తేన ఉపతిష్ఠేద్దివాకరం, నిత్యంమధ్యాహ్నసన్ధ్యాాయాం ప్రతిస్థానసంయుతమ్. సూర్యం పశ్యన్నుపాసీత ధారయన్ హృదయే కరౌ, పృథ్వికాశోపస్థానలక్షణముక్తమ్. ఉపస్థానం తదేవస్వాత్ప్రతిస్థానసంయుతమితి.

— ప్రాచ్యాదిదిగ్విస్తనం తదధిదేవతేన్ద్రాదివస్తనం చ. —

అథ సంధ్యాత్రయేఽపి ప్రాచ్యాదిదిగ్విస్తనం తదధిదేవతేన్ద్రాది వస్తనం చ కర్తవ్యమ్, తమక్తమ్— 'కుర్వన్దిశోనమస్కుర్యాద్దిగ్గీశాంశ్చ పృథక్పృథక్' ఇతి. తత్త్ర మస్త్రీస్తు ఓంనమః ప్రాచ్యై దిశ ఇత్యాది భవతి, తదుక్తం కశ్యపేన— 'ద్విగ్రేవ తానమస్కారమస్త్రీఽయం సంధ్యయోర్భవేత్' ఇతి.

మూ. మృ. ఓం నమః ప్రాచ్యై దిశే యాశ్చ దేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్తేత్రాభ్యశ్చ సమోనమో దక్షిణాయై

స్త్రహేయస్సూర్యః మహతః అర్ణవాత్సముద్రాత్, ఉదగాత్, కీదృశః? సరిరస్య మధ్యాత్=మధ్యే, విభ్రాజమానః, విశేషేణ దీప్యమాన ఇతిర్థః, ఏతాదృశః యో దివాకరోఽస్తి స మా=మాం, మనసా=ఆదరేణ, పునాతు = పవిత్రం కరోత్విత్త్యర్థః, కీదృశ ఇత్యాకాంక్షాయామాహ—వృషభ ఇతి. వృషభస్సర్వ సారి కామితఫలానాం వర్షితా లోహితాక్షః ౭ కర్తవ్యః విపశ్చిత్ విద్వాక్ సర్వజ్ఞ ఇతిర్థః, తాదృశస్సూర్యస్సర్వదా మాం సర్వోపద్రవేభ్యః సంరక్షత్వితి భావః.

దిశే యాశ్చ దేవతావతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ సమా
 నమః ప్రతీచ్యై దిశే యాశ్చ దేవతా వతస్యాం ప్రతివ
 సన్త్యేతాభ్యశ్చ సమానమ ఉదీచ్యై దిశే యాశ్చ దేవ
 తా వతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ సమా నమ ఊర్ధ్వ
 యైదిశే యాశ్చ దేవతా వతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ
 సమాసమాఽధరాయై దిశే యాశ్చ దేవతా వతస్యాం
 ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ సమా సమాఽవాస్తరాయై దిశే
 యాశ్చ దేవతా వతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ సమా
 సమా గజ్జాయమునయోర్మధ్యే యే వసన్తి తేమ ప్రస
 న్నాత్మానశ్చిరం జీవితం వర్ధయన్తి సమా గజ్జాయమున
 యో ర్మునిభ్యశ్చ సమా సమా గజ్జాయమునయోర్ముని
 భ్యశ్చ సమః, సన్ధ్యాయై సమః, సావిత్ర్యై సమః, గాయత్ర్యై
 సమః, సరస్వత్యై సమః, సర్వాభ్యోదేవతాభ్యో సమః,
 దేవేభ్యో సమః, ఋషిభ్యో సమః, మునిభ్యో సమః, గురు
 భ్యో సమః, పితృభ్యో సమః.

(తై. ఆ. ౨. ౨.)

మహ్నోర్ధస్తు—ప్రాచ్యై దిశే సమః అస్తు, 'సమః స్వస్తి'
 ఇత్యాదినా చతుర్థీ, వతస్యాం దిశి యాశ్చ దేవతాః ఇన్ద్రా
 దయః ప్రతివసన్తి=తిష్ఠన్తి, వతాభ్యశ్చ సమః అస్తు, సమస్కా
 రాది సమస్కారాస్తమేకం యజురితి కేచిన్నైరుక్తాః, సమస్కా
 రాద్యేకం యజుః, సమస్కారాస్తమేకమితి యాన్కః, అత్ర
 సమశ్చబ్దః పూర్వః పూర్వేణాన్వేతి ఉత్తర ఉత్తరేణాన్వేతి
 వివేకః, ఏవం సర్వత్ర యోజ్యమ్, సావిత్ర్యై సమః ఇత్యత్ర విశే
 షోఽస్తి సావిత్ర్యై=సవితృదేవతాకాయై ఋచే ఇత్యుక్తే అస

త్యేనేత్యాదావపి తత్సత్వాత్ సావిత్రిశబ్దస్య యోగవృత్త్యా తత్రాపి సామర్థ్యాదితిచేన్న, సావిత్రిపదస్య తథాత్వేఽపి తత్స విత్ప్రయోగనియమః. తత్రైవ ప్రయోగబాహుళ్యాద్యథా వివరణకారమతే పంకజాదిపదానాం కేవలయాగికత్వేఽపి ప్రయోగబాహుళ్యా త్కమః ఏవ ప్రయోగః, న తు శేవాలాదావతి. కిం చ ఉపనయనకాలే సావిత్రిం భో అనుబూహిత్యవిశేషేణ ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి తస్మై వటవే ఆచార్యః తత్స వితు రిత్యేతా మేవము చముపదిశతి, న త్వానత్యేనేత్యాదికాం. మూ. మం. కామోఽకార్షీన్నమో నమః. మన్యురకార్షీన్నమో నమః. పృథివ్యాపస్తేజో వాయురాకాశాత్.

(తై. ఆ. ౨౦-౨౨.)

కామః కామాభిమానీ దేవః, అకార్షీత్ న ఏవక రోతీతి, 'నాహం కరోమి కామః కర్తానాహం కర్తా' ఇతి శ్రుతేః, కుర్వన్నపి న లిప్యతే ఇతి స్మృతేశ్చ. మన్యుః తదభిమానీ దేవః, అన్యద్గతమ్, తస్మై కామాయ మన్యవే చ నమోఽస్తిత్వం, యా పృథివీ యా ఆపో యస్తేజో యో వాయుర్యదాకాశమ్, షణ్ముహూసాత శ్చాస్తనః. కేభ్యః షణ్ముఖతేభ్యో నమోఽస్తి త్యన్వయః.

అథ వాసు దేవాయ నమః. సమర్పయతి—

మూ. మం. ఓం నమో భగవతే వాసు దేవాయ.

ఓం నమ ఇతి. ఓం = ఓంకారవాచ్యాయ, భగవత ఐశ్వర్యాదిసంపన్నా యేత్యర్థః. తదు క్తమాచార్యైః—'ఐశ్వర్యశ్రవ్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశః శ్రీయః, జ్ఞానవైరాగ్యయో

శ్చైచ్చవ షణ్ణాం భగ ఇతిరణా' ఇతి. వసుదేవస్యావత్యమితి వా
నుదేవః, యద్వా వసన్త్యస్తిజ్జగన్తీతి వానుః స చాసా దేవ
శ్చేతి విగ్రహః, తస్మై నమ ఇత్యర్థః. అథ సంధ్యారూపాం
వరాం దేవతాం ప్రాథయతే—

మూ. మం. యాగ్ం సదా సర్వభూతాని చరాణి స్థావరాణి
చ, సాయం ప్రాతర్నమస్యన్తి సా మా సంధ్యా అభిర
క్షతోన్వం నమః. శివాయ విష్ణురూపాయ శివరూపాయ
విష్ణవే, శివస్య హృదయం విష్ణు ర్విష్ణోశ్చ హృదయగ్ం శివః.
యథా శివ మయో విష్ణు రేవం విష్ణుమయ శ్శివః, యథా
స్తరం న పశ్యామి తథా మే స్వస్తిరాయుషి. నమో
బ్రహ్మణ్య దేవాయ గోబ్రాహ్మణహితాయ చ, జగద్ధితాయ
కృష్ణాయ గోవిందాయ నమో నమః.

యా మితి. సర్వాణి భూతాని యాం సన్ధ్యాం నమస్యన్తి
సా సంధ్యా మా మామ్ అభిరక్షతు ఇత్యన్వయః. అత్రేదం
తత్త్వం విచార్యతే—అత్ర సాయం ప్రాతరితి విశేషోపాదా
నా త్సంధ్యే ఉభేవ స తు తిస్రః, అత ఏవాఽఽపస్తమ్బనూ
త్రేఽపి సంధ్యయో ర్భూహిర్గ్రామాదాసన మిత్యత్ర ద్విసచన
ముపాత్తమ్, ఆశ్వలాయనసూత్రేఽపి యజ్ఞోపవీతీ నితోద్దకః
సంధ్యాముపాసీతేత్యారభ్యైవం ప్రాతః ప్రాఙ్ముఖ స్తిష్ఠన్నామ
ణ్ణదర్శనాదిత్యేవ ముభయోరేవ సంధ్యయో రుపాదానం కృ
తమ్, మాధ్యాహ్నికీ సన్ధ్యా తు స్మృతివచోభ్యః సమాగతా
న తు గృహ్యాకారవచోభ్యః. అత్రేదమపి జ్ఞాపకం భవతి, యద్ధ
ర్మజ్ఞః ప్రమాదాదినా కదాచి న్మాధ్యాహ్నికీం సంధ్యా మకృ

తైత్తిర భోజనే కృతేఽపి న దోష ఇతి వర్ణయన్తి, తథాఽపి
స్మృతికారైరంగీకృతత్వాత్ న మాధ్యాహ్నీకే పరిత్యాజ్యేతి
సర్వం సుందరమ్. శివాయేత్యరభ్యోత్తమే శిఖర ఇత్యంతం
పురాణ శ్లోకాః స్పష్టాః.

మూ. మం. ఉత్తమే శిఖరే చాతే భూమ్యాం వర్వతమూర్ధని,
(బ్రాహ్మణేభ్యోఽభ్యనుజ్ఞాతా గచ్ఛ దేవి యథానుఖమ్.
స్తుతోమయా వరదా వేదమాతా ప్రచోదయన్తి పవనే ద్వి
జాతా, ఆయుః పృథివ్యాం ద్రవిణం బ్రహ్మవర్చసం మహ్యం
దత్వా ప్రజాతం బ్రహ్మలోకమ్. నమోఽస్వనంతాయసహ
స్రమూర్తయే సహస్రపదాక్షి శిరోరుబాహవే, సహస్ర
నామ్న పురుషాయ కాశ్యపే సహస్రకోటియుగధారిణే
సమః.

(తై. ఆ. ౧౦. ౩౬.)

ఉత్తమే శిఖర ఇతి జపా మూర్ధ్వం గాయత్రీప్రస్థాపన
మన్తః, ఏతత్పుర్యంతమేన సంధ్యాకర్తేతి రహస్యమ్. శ్లో.
'దేవీప్రస్థాపనాంతం స్యాత్సన్ధ్యాకర్మ మునీరితమ్' ఇతి స్మృతేశ్చ,
తస్యాయమర్థః—సూమ్యాం అవస్థితో యః పర్వతో మేరునామ
కస్తస్య మూర్ధన్యపరిభాగే, చాతే=విద్యమానే, ఉత్తమే=శ్రేష్ఠే,
శిఖరే, ఉత్కృష్టశిఖరాకారమనిర ఇత్యర్థః. పాతుమితి శేషః.
(బ్రాహ్మణేభ్యః=నిరంతరముపాసకేభ్యో ద్విజోత్తమేభ్యః, అభ్య
నుజ్ఞాతాసతి హే దేవి=హే భగవతి, యథానుఖం గచ్ఛ=అస్తా
నుసానకాననుగృహీత్వా యథానుఖం యథాకామం యథా
గతం గచ్ఛేత్సర్వం. శిష్టం స్పష్టమ్, అథ స్వరక్షణార్థం ద్యౌవా
పృథివ్యా (ప్ర-

మూ. నుం. ఇదం ద్యావాపృథివీ సత్యమస్తు, పితర్మాతర్యది
హోవబ్రువే వామ్, భూతం దేవానామవమే లవోభి. వి
ద్యామేషం వృజనం జీరదానుమ్.

(తై. భా. ౨-౮-౪.)

శ్లో. ఆకాశాత్పతితంతోయం యథా గచ్ఛతి నాగరమ్.
సర్వదేవసమస్కారః కేశవం ప్రతిగచ్ఛతి. సర్వవేదేషు య
త్పుణ్యం సర్వతీర్థేషు యత్ఫలమ్, తత్ఫలం పురుష ఆప్నోతి
స్తుత్వా దేవం జనార్దనమ్. స్తుత్వా దేవం జనార్దన ఓం
నమ ఇతి. వాసనా ద్వాసుదేవస్య వాసికం తే జగత్త్రి
యమ్, సర్వభూతనివాసోఽసి శ్రీవాసుదేవ నమోఽస్తుతే.

ఇద మితి. హే పితః=హే ద్యులోక, హే మాతః=హే పృ
థివి, 'ఇయం నై మాతా, అసౌ పితా, ద్యాః పితా పృథివీ మా
తా' ఇతి శ్రుతేః. వాం=యువాం ప్రతి, ఇహ=కర్తవ్య, యత్=వచ
నం, ఉపబ్రువే=బ్రవీమి, హే ద్యావాపృథివీ=ద్యావాపృథివ్యా,
ద్వివచనాభావశ్చాన్తసః. ఇదం=మదీయం వచనం, సత్యమస్తు. కిం
తద్వచనమిత్యేతేయోమాహ—భూతమితి, లవోభిః=అస్మదీ
యరక్షణైః సహ, సర్వేషాం దేవానాం=నురాగామ్, ఇదముపల
క్షణమ్. సర్వేషాంభూతానాంచ(మితి)జ్ఞేయమ్, అవమే=రక్షకే,
యువామితీశేషః. భూతం=భవతమ్, అస్తదాదేర్దేవాసాం చ
సంరక్షకే భవతమితి యద్వచనమిదం సత్యమస్త్యిత్వస్వయా,
నయమపి భవత్ప్రసాదాత్ ఇషం=అన్నం, వృజనం=తాపవర్జి
తం, జీరదానుం=జీవస్య దాతారం, విద్యామః=లభేమ, విద్వ
లాభే స్వయం తాపవర్జితం భోక్తుస్తాపనిర్హరకం చ జీవనోపా

యం చ యదన్నం తదన్నం లభేమహీశ్వరః. ఇదం తతః పర
మహీశాశాదిత్యాదిశ్లోకాః. స్పష్టార్థాః. ఇదానీం సంధ్యాకర్మసా
ధుణ్యార్థం సర్వజనపదవర్తిగోబ్రాహ్మణేభ్యః శుభం ప్రార్థ
యన్ప్రవరాన్వితస్వనామకీర్తనపురస్కారం భగవతీ పరాం దేవ
తాం ప్రణమతి—

— పరదేవతానమస్కారః. —

మూ. చతుస్సాగరపర్యంతం గోబ్రాహ్మణేభ్యః శుభం
భవతు...ప్రవరాన్విత...గోత్రః...నూత్రః...
శాఖాభ్యాం శర్మాహం భో అభివాదయే.

చతుస్సాగరపర్యంత మితి. వాక్యార్థః. స్పష్ట ఏవ, అత్ర
కేచిత్ సాగరాణాం చతుష్టయసంఖ్యా సప్తసంఖ్యాయా
లఘుపలక్షికా, తథా చ పప్తసాగరమధ్యే యా గావో
యే చ బ్రాహ్మణాః సన్నితాభ్యస్తేభ్యశ్చ శుభం భూయా
దితి వాక్యార్థః. పర్యవస్యతీతి వర్ణయన్తి. అవరే తు ముఖ్యా
ద్ధిమేవాపలమ్యువర్ణయన్తి. అత్ర శుభపదస్య స్వస్తివచన
త్వాత్తద్యోగే నమః స్వస్తిత్యాదినా చతుర్థీ, అన్యే తు శుభ
పదస్య హితార్థవాచిత్యాత్తద్యోగే చేతి నూత్రేణ (వార్తి
కేన) చతుర్థీతి వర్ణయన్తి. భో ఇతి పదం అత్ర నన్యర్థకమ్,
తథా చ అయి భగవతి వాగ్దేవి సంధ్యే త్వామితి కేమః, అభి
వాదయే నమస్కుర్వ ఇతికేచిద్వ్యాచక్రూ, తే త్వత్వంతం విన్నూ
తవాచః, తథాహి—ఉత్తమే శిఖర ఇత్యత్రైవ భగవతీ ప్రస్తా
పితా. తథా చ క్షేదమభివాదనం వినియుక్తం స్యాత్ప్రవర్తి
ర్యంతమే (త్వాదే) వసంధ్యాకర్మకలాపస్య. కించ తే త్వనధీత
స్మృతివచనాః. తథాహిచన్ద్రికాయాం—‘ఆత్మసాదా నమ

స్మృత్వా గోత్రప్రవరపూర్వకమ్' ఇతి. సమస్మృత్వా స్మృప్త్యే త్యర్థః, ఆత్మపాదా తథా భూమిం స్మృప్త్యేతి వచనాత్. శ్లో. సక్షత్రం చ తథా సూర్యం ద్విజానవ్యభివాదయేత్, కనిష్ఠానపి వేదజ్ఞా స్మన్ధ్యాకాలేఽభివాదయేత్. వినా వుత్రం చ శిష్యం చ దాహిత్రం దుహితుః పతిమ్', ఇత్యాదివచోభిః సంధ్యాదేవతాభివాదనస్యానుక్తత్వాద్ద్విజాద్యభివాదనసైవ వోక్తత్వాచ్చ తదభివాదనం ప్రస్తుతవాక్యార్థః, స తు సంధ్యా యా అపి గరీయస్యా అభివాదన మస్తీతి.

అభివాదనప్రకారః. ॥—

అభివాదన ప్రకారమౌహ భగవానాప స్తంబమునిః—

సూ. 'దక్షిణం బాహుం శ్రోత్రసమం ప్రసూర్య బ్రాహ్మణోఽభివాదయితోరస్సమం రాజన్యో మధ్యసమం వైశ్య' ఇతి ద్వ్యాభ్యాం కరాభ్యాం ద్వాపసి కర్తా సంగృహ్యభివాదనం కార్యమితి కేచిత్. నాయం సమీచీనః పక్ష ఇతి ప్రతిభాతి. దక్షిణం బాహుమితి దక్షిణబాహునా దక్షిణకర్ణమాత్రం సంగృహ్యభివాదనం కార్యమితి స్పష్టం ప్రతీయమానత్వాత్, తథై వావిగతశిష్టాచారాచ్చేతి సర్వం రమణీయమ్.

స్తంబం బుధరాజరాజినిత శ్రీరామవిద్యనృణి
శ్రీలక్ష్మీ రపి యం జ్ఞాన తనయం గౌరీపాదానతమ్,
తన్నయోగోధనమీపవాసిభగవన్మంత్రానుచింతాఫలే
సంధ్యావందననిర్ణయే నిరగమద్గుచ్ఛశ్చతుర్థోఽధునా.
ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే, నిర్ణయ
కల్పవల్క్యఖ్య తైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే, చతుర్థోగుచ్ఛః.

స్థాలిత్యం పథి గచ్ఛతో ధ్రువ మివ స్పష్టం హి భూమణ్డలే
తస్మాత్కించిదిహ ప్రవిష్టమపి చేద్వ్యర్థం నచస్సాంప్రతమ్,
భక్తాఃపూర్ణితదోషభీషణపటుశ్రీదక్షిణామూర్తిన
త్పదామృజసమర్పితాకృతిరియంప్రత్యోఽభిమానాభవేత్.

విబుధా నృహుధా సాధూ నర్థయే తా కృతాంజలిః,
వివేచయంతు తద్దృష్ట్యా గతేర్ష్యా మత్పరిశ్రమమ్.

శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞసంశయః శ్రీకృష్ణవణ్డితః,
కారయామాస హి స్పష్టం సంధ్యావందనపద్ధతిమ్.

తైత్తిరీయసన్ధ్యాభాష్యం నమాప్తమ్.

159705

చెన్నపురి : వావిళ్ల. రామస్వామికాస్త్రులండ్రి సన్స్కార
ఆదిసంస్కృతీనిలయము ద్రాక్షరకాలయందు
ముద్రితము. — 1916.

సంస్కృత గ్రంథములు.

పురాణములు.

ప్రతి 1-కి రు. ఆ.

ప్రతిపదాంధ్రటీకాతాత్పర్య విశేషార్థసహిత శ్రీమద్రామాయణము,		
పట్కాండలు 15 వాల్యములు	...	70 0
బాలరామాయణము, సటీక	...	0 2
అధ్యాత్మరామాయణము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	8 0
అధ్యాత్మరామాయణము, మూలము	...	0 12
సుందరకాండము, మూలము, చిన్నపైజా	...	0 12
బాలకాండము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1 4
సుందరకాండము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1 4
సుందర బాలకాండలనలె, అయోధ్యా ఆరణ్య కీష్కింధా		
యుద్ధకాండలు, ఆంధ్రతాత్పర్యములతో అచ్చగుచున్నవి.		
సుందరకాండము, సవ్యాఖ్యానము	...	1 4
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము, చక్కనికూర్పు	...	4 0
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండము	...	1 4
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయ విశిష్టము,		
2 సంపుటములు, చిన్నపైజా	...	10 0
పద్మపురాణాంతర్గత మాఘపురాణము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము,		
చక్కనికూర్పు	...	1 8
కార్తీకమాహాత్మ్యము, చక్కనికూర్పు	...	0 6
గరుడపురాణము, సవ్యాఖ్యానము	...	0 12

వైదిక గ్రంథములు

యజుర్వేద సంధ్యానందనము, పురుషనూక్తము, శ్రీనూక్తము,		
ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, చిన్నపైజా, మందికాగితములు	0	4

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

యజుర్వేద సంధ్యావందనము, మూలము, సస్వరము	...	0	2
యజుర్వేద ఆదికమంత్రములు, మూలము, చిన్ననైజ	...	0	6
పితృతర్పణము, చిన్ననైజ	...	0	1
వ్రతమాడామణి, 360 వ్రతములు, మంచికాగితములపై			
చక్కగముద్రము	...	1	4
అమావాస్యతర్పణము	...	0	1
యజుషిపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము, అనేకవిషయములఁజేర్చి			
యాంధ్ర మహాజనసంప్రదాయసురూపముగఁ బరిష్కరించి ము			
ద్రించియున్నాము.		2	0
మహాన్యాసము, చిన్ననైజ, శుద్ధప్రతి	...	0	5
రుద్రము, పురుషనూక్తము వగైరాలు, చిన్ననైజ	...	0	2
మంత్రపుష్పము, సటిక, చిన్ననైజ	...	0	1
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము, చిన్ననైజ	...	0	4
ఆప స్తంబగృహ్యసూత్రములు	...	0	2
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటిక, చిన్ననైజ	...	0	2
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము, సస్వరము	...	2	0
ఋగ్వేదశాద్ధప్రయోగము, ఆశ్వలాయనము, చిన్ననైజ	...	0	4
శ్రీవైష్ణవ ఆహ్వానము, చిన్ననైజ	...	0	4
శ్రీవైష్ణవశాద్ధప్రయోగము ,,	...	0	4
సూర్యనమస్కారము, చిన్ననైజ	...	0	1
దేవతార్చన, చిన్ననైజ	...	0	1
బ్రహ్మయజ్ఞము ,,	...	0	1
సంధ్యావందనభాష్యము, చక్కనిప్రతి	...	0	8
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	6
వ్రతరత్నాకరము, ద్వితీయభాగము	...	0	14
మంత్రప్రశ్నములు, మూలము	...	0	3

జ్యోతిషగ్రంథములు.

కాలామృతము, సటిక, చక్కనికూర్పు	...	1	0
శ్రీపతి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1	8

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

అహోబిలనాథీయము, సటిక	...	1	4
బృహజ్జాతకము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చక్కనిప్రతి,			
నూతనము ద్రితము	...	1	4
ముహూర్తదర్పణము, సటిక, చక్కనిమూర్పు	...	0	12
జాతకచంద్రిక, గోసాలరత్నాకరము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	8
సర్వార్థచింతామణి	...	0	12
ఛపపన్నము, ప్రశ్నశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చక్కనిప్రతి	0	5	
షోడశప్రశ్నరత్నావళి, నెహాలియూక్ అనుష్ఠించిన ప్రశ్న			
గ్రంథముసమ తేనుఁగు	...	0	2
నక్షత్రచూడామణి, చక్కనిప్రతి	...	0	4
భృగునూత్రములు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	4
భివార్థచంద్రిక	...	0	8
లఘుతాచకము	...	0	12
వృద్ధపరాశరము	...	0	10
సారావళి	...		
		(ఆచ్చగుచున్నది).	
అష్టకపర్ణ, సాంధ్రతాత్పర్యము, చక్కనిప్రతి	...	0	4
కేరళప్రశ్నము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	3
సనత్కుమారిగృహవాస్తువు	...	0	3
మయవాస్తువు	...	0	3
వాస్తుగుర్వస్వము	...	0	4
ననమాల (నర్మణి)	...	2	0
గౌళికాస్త్రము, తెనుఁగు	...	0	2
శకునశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	4

— ధర్మశాస్త్రగ్రంథములు. —

గౌతమస్మృతి, సటిక	...	1	6
శంఖలిఖితస్మృతి	...	0	2
బుధస్మృతి	...	0	2
బృహస్పతిస్మృతి	...	0	3

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

ఆపస్తంబప్రవరకాండము, సటీక	...	0	3
అశ్వలాయనప్రవరకాండము, సటీక	...	0	3

→ వే దాంతము. ←

బ్రహ్మసూత్రములు, మూలము, చిన్ననైజ	...	0	3
బ్రహ్మసూత్రములు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	అచ్చగుచున్నది.		
అపరోక్షానుభూతి, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్ననైజ	...	0	4
వివేకచూడామణి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	10
హరిమీడేస్తోత్రము, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	4
ఆత్మబోధము	" "	0	4
సౌందర్యలహరి, ఆంధ్రటీకాసహితము, చక్కనికూర్పు	...	0	4
రామగీతా, సటీక, చిన్ననైజ	...	0	6
భగవద్గీతలు, మూలము, చిన్ననైజ	...	0	4
భగవద్గీతలు, శ్రీరామచంద్ర సరస్వతీకృత ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, మత్తత్రయభాష్యములనుండి అనేక అంశములందు చేర్చి స్తోకానుక్రమాణి కతో చక్కగ ముద్రింపబడినది	...	2	0
భగవద్గీతలు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చక్కనికూర్పు	...	1	0
భగవద్గీతలు, " చిన్ననైజ	...	0	8
శ్రీకృష్ణలీలాతరణిణి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	14
భగవద్గీతలు, చిన్ననైజ, శ్రీ ఆవిలిసెంటుగారి ఇంగ్లీషుతర్జుమాసహితము	...	0	4
శివగీతా, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్ననైజ	...	0	10
ఉత్తరగీతా, సటీక, చిన్ననైజ, మంచికాగితము	...	0	6
అద్యైతోపదేశపంచరత్నములు	"	0	2
సర్వసారోపనిషత్తు	"	0	2
నిరాలంబోపనిషత్తు	"	0	1
కైవల్యోపనిషత్తు	"	0	2
అమృతబిందుపనిషత్తు	"	0	1
స్కందోపనిషత్తు	"	0	1
ఆత్మబోధోపనిషత్తు	"	0	2
కాశీరక్షోపనిషత్తు	"	0	1

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

రాజయోగరత్నాకరము. — శ్లోకతాత్పర్యవిశేషార్థములతోను		
వేదాంతపటములతోను ముద్రితము	...	2 0.
అద్వైతసుధానిధి 2-వ భాగము, ఇందు శివస్వరోదయము పట్టుక		
నిరూపణమును గలవు	...	1 0.
హఠయోగప్రదీపిక — శ్లోకతాత్పర్య విశేషార్థములేగాక అభ్యాసముల		
యుపయోగార్థమై 128 యోగాసనపటములు, రాజయోగదీపిక,		
యోగకాస్త్రసారము, బ్రహ్మవిదాశీర్వాదపద్ధతి అనునవి యున్నవి. 3		0.
పాతంజలయోగకాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1 0.

— కావ్య నాటకములు. —

హితోపదేశము, చక్కనికూర్పు	...	0 6.
భాషామంజరి, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0 4
రఘునంశము 6 సర్గలు, పదచ్ఛేదము అర్థఆకాంక్షాశబ్దసమాస		
తాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము, సాధారణప్రతి	...	3 8
రఘునంశము 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	...	0 12
మేఘసందేశము, సవ్యాఖ్యానము	...	0 6.
మేఘసందేశము, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము,		
చిన్నపైజు, క్రొత్తకూర్పు	...	0 12
ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	0 8
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము		
పుష్పబాణవిలాసము, సవ్యాఖ్యానము	...	0 2
కుమారసంధానము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	...	0 14
కుమారసంధానము, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	1 4
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	...	0 12
మాఘము, 3 సర్గలు, శబ్దసమాసతాత్పర్య సంస్కృతాంధ్ర		
వ్యాఖ్యానసహితము	...	2 0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	...	0 12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	...	0 12
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు	...	1 0
డిటో మేలుప్రతి	...	1 8

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

భారతచంపు, సవ్యాఖ్యానము, చుందిప్రతి	...	1	4
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు	...	0	4
నసంతతిలకభాణము, చక్కనికూర్పు	...	0	4
శామంతలవాటకము	...	1	0
ప్రహసనము, చక్కనిప్రతి	...	0	4
విక్రమార్కచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	14
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	14
రామాయణచంపు, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	...	1	8
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు	...	0	8
భర్తృహరిసుభాషితము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము, అట్టబైండు	...	0	12
విశ్వగుణాదర్శము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు	...	0	12
విల్వాచరిత్ర, సటిక, చక్కనికూర్పు	...	0	6

❖ వ్యాకరణము, అలంకారము. ❖

లఘుకాముది, చక్కనికూర్పు, సంస్కృతటిప్పణిసహితము	...	0	12
శబ్దమంజరి, చక్కనికూర్పు, శుద్ధప్రతి	...	0	2
డిటో ఉత్తమప్రతి, మేలుకాకితములు	...	0	4
తిజ్జమజ్జరి, ధాతువజ్జరి	...	0	2
కావ్యప్రకాశిక, సవ్యాఖ్యానము	...	3	6
ప్రతాపరుద్రీయము, సవ్యాఖ్యానము	...	1	0
డిటో మేలుప్రతి	...	1	12
చంద్రాలోకము, సంస్కృతాంధ్రటీకాసహితము	...	0	8

❖ స్తోత్రములు.

శ్రీగుణరత్నకోశము, సటిక	...	0	4
ముకుందమాలా, సటిక, చిన్నపైజు	...	0	4
సనాతనమహాపద్యములు, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్నపైజు	...	0	4
ప్రాతఃస్తరణ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	2
సవగ్రహస్తోత్రము	...	0	4
దేవీసప్తశతి, చిన్నపైజు	...	0	5

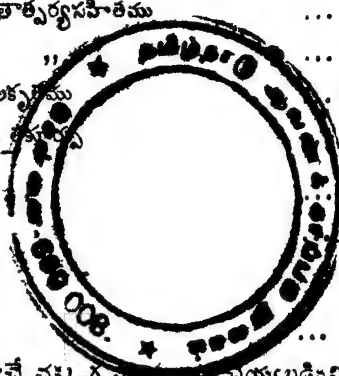
వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

పరమేశ్వరస్తోత్రదంబము, శుద్ధప్రతి	...	0	6
దేవీస్తోత్రకదంబము, చిన్నపైజు	...	0	4
శంకరాచార్యస్తోత్రాది	...	0	4
శివానందలహరి, సంస్కృతాంధ్రటీకాసహితము, చిన్నపైజు	...	0	8
లక్ష్మీహృదయము, నారాయణహృదయము	...	0	2
ఇంద్రాక్షీశివకవచము	...	0	1
మృత్యుంజయమానసికపూజ	...	0	1
రామబ్రహ్మమానసికపూజ	...	0	1
విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రము, నామానీసహితము, చిన్నపైజు	...	0	4
లలితాసహస్రనామము, త్రిశతి, పంచదశీస్తోత్రము వగైరా	...	0	8
సహస్రనామకదంబము	...	0	12
దేవీఖడ్గమాల	...	0	1
భజగోవిందము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	0	2
లక్ష్మీస్థానింహస్తోత్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	2
వేంకటేశసహస్రనామము, నామానీసహితము	...	0	3
రామసహస్రనామము	...	0	4
లక్ష్మీ	...	0	3
శివ	...	0	3
ఆంజనేయ	...	0	3
సుబ్రహ్మణ్య	...	0	3
అశ్వుత్థార్జు	...	0	3
గణపతి	...	0	3
కృష్ణ	...	0	3
గోపాల	...	0	3
సీతా	...	0	3
నీతికాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	2

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

— వై ద్య ము. —

* వైద్యకతస్థోకి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	6
* అనుపానమంజరి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	8
* వాడీజ్ఞానము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	4
* లోలంబరాజీయము	...	0	8
* గదనిగ్రహము, సోధలక్ష్మణము	...	2	8
* కార్ణధరసంహిత, క్రొత్తము	...	3	0
* డిటో మేలుప్రతి	...	3	12
* భేషజకల్పము	...	0	6
* కార్ణధరకృత్రికతి	...	0	8
* సుశ్రుతకారము	...	2	8

* ఈ గ్రంథములు మాచే చక్కగ ముద్రణ చేయబడినవి.

— నిధుంటువులు. —

అమరము, మూలము, మూఁడుకాండలు, శుద్ధప్రతి, చిన్నపైజా	...	0	6
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థసహితము, చక్కనిప్రతి	...	0	14
డిటో మేలుప్రతి, కాలికోబైందు	...	1	4
గురుబాలప్రబోధిక — చిన్నపైజాన రామాశ్రమియాద్యనేకగ్రంథముల సహాయముతో చక్కగ పరిష్కరింపించి ఆకారాది ఆప	...		
క్రమణికతో ముద్రించుచున్నాము. కాలికోబైందు	...	2	8
వానార్థరత్నమాల, చక్కనిపూర్వు, సాధారణప్రతి	...	0	12
డిటో మేలుప్రతి	...	1	0

ఇవి మొదలగు సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములు మాయొద్దవారకును, కోరినవారికి క్యాటలాగులు పంపెదము.

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

10309

